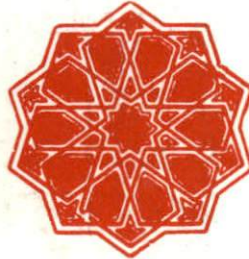

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

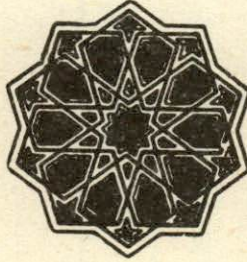

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISSN 1301-0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1997

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Nefis</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Hollanda Yüksek İslam Okulu</i>	59
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Debatte Über Islamische Pädagogik In Den 20. Jahrhundert</i>	67
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Müslümanların İslami Eğitiminde Gerekli Değişmeler</i>	73
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Notwendige Veränderungen Der Islamischen Erziehung In West-Europa Und In Den Islamischen Landern</i>	79
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Değişim ve İslam</i>	87
Prof. J. DANIELOU (Çev. Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK) <i>Kilisede Misyoner Düşüncesi</i>	101
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)</i>	105
Prof. Dr. Hamid ALGAR (Çev. Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU) <i>Volga-Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendî Şeyhi=Şeyh Zeynullah Rasulev</i>	131
Doç. Dr. Mustafa ERDEM <i>İlahi Dinlerin Kutsal Kitaplarında Helal ve Haram Anlayışı Üzerine Bir Araştırma</i>	151
Doç. Dr. İrfan AYZAN <i>Emeviler Döneminde Mevali ve Zımmilerin İdaredeki Rolü</i>	175
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>Hanefi Usulcülere Göre Hz. Peygamberin Fiilleri</i>	191
Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM <i>Kümeyt b. Zeyd el-Esedî ve Hâşimiyât'ı II</i>	201
Doç. Dr. İdris ŞENGÜL <i>Kur'an Üzerine</i>	233

Prof. Dr. Muhammed Abdullah DRAZ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU)	
<i>"Kur'ân-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifi"ne Edebi Eleştiri</i>	245
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER	
<i>Musiki ve İnsan</i>	263
Dr. Niyazi AKYÜZ	
<i>Dinin Nesnelleşmesi</i>	273
Michael COOK (Çev. Dr. Sönmez KUTLU)	
<i>İslam'da Aktivism ve Quietizm: İlk Mürcienin Durumu</i>	305
Dr. Sönmez KUTLU	
<i>İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrca</i>	317
Dr. Baki ADAM	
<i>Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslam'a Bakışı</i>	333
Dr. Öznur ÖZDOĞAN	
<i>Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi</i>	359
Dr. Gülay CEZAYİRLİ	
<i>Dinî Grup ve Toplumsal Grup</i>	365
Dr. Bayram AKDOĞAN	
<i>Çağdaş Musikînaslardan Tunus'lu Büyük Bestekâr ve Müzisyen Dr. Salih el-Mehdî'nin Hayatı, Eserleri ve Musiki Anlayışı</i>	377
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf Protipi Olarak; Şeyhülislam Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı</i>	385
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Ebu Abdurrahman Sülemî'nin Zikru'n-Misveti'l-Müteabbidâti's-Sufiyyât Adlı Eseri ve Tasavvuf Tarihinde Kadın Sufilerin Yeri</i>	403
Dr. Recai DOĞAN	
<i>Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili</i>	407
Ar. Gör. Bilal KEMİKLİ	
<i>Türk Tasavvuf Edebiyatında Risale-i Devran ve Semâ Türü ve Gaybî'nin Devran ve Semâ'a İlişkin Görüşleri</i>	443
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>İslam Tarihçiliği Üzerine (Kitap Tanıtımı)</i>	461

KARESİ GAZETESİ PENCERESİNDEN BALIKESİR'DE DİNİ HAYAT ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER (1916-1917)

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

GİRİŞ

İslamda din içi ve dışı hayat şeklinde bir ayırım yapmanın mümkün olmadığı ve böyle bir ayırımın bizzat İslâma da uymayacağı malumdur. Bununla birlikte ibadetler ve ibadetler çevresindeki bir kısım pratiklerle, sosyal hayattaki faaliyetleri göstermek açısından dinî hayat tarzında bir tanımlamanın, hiç değilse pratik yönden bir anlam taşıdığı da şüphesizdir. Konuya bu yönden yaklaşıldığında, başta *Ramazân* ayı ile bu ayda tutulan orucu, dinlenen vâazları, okunan Kur'an'ı, beş vakit namazla cuma namazlarını, kandil gecelerinin değerlendirilmesini, hem genelde ve hem de bazı özel durumlarda zengin müslümanların muhtaç kardeşlerine yardım etmelerini, örgün öğretim kurumlarında din öğretiminin durumunu v.b. dinî hayat içerisinde göstermek mümkündür.

Biz bu çalışmamızda esas olarak 24 Nisan 1916 ile 30 Nisan 1917 tarihleri arasındaki elli iki sayılık *Karesi* gazetesine dayanarak, bu bir sene içerisinde Balıkesir'deki *dinî hayatı* değerlendirmeye çalışacağız. Önce Karesi'ye akseden dinî hayattan görüntüleri belirleyip, bunlardan hareketle bu çerçevedeki bazı görüşlerimizi ortaya koymaya gayret edeceğiz. Böylece hem süreli yayınların, geçmişteki dinî hayat açısından değeri ortaya konmuş ve hem de özel olarak Balıkesir'in günümüzden seksen sene önceki durumu kısmen belirlenmiş olacaktır.

Kanaatimizce öncelikle *Karesi*'yi de içine alan *Osmanlı vilâyet basını* ve Karesi'yi en kısa çizgileriyle de olsa tanımamız yararlı olacaktır. Bilindiği gibi ülkemizde Türkçe basın *Takvim-i Vekayi* ile başlamıştır. Devletin resmî gazetesi olarak *Takvim-i Vekayi*'nin ilk sayısı 1 Kasım 1831'de çıkmış, bu Türkçe nüshayı yabancılar için Fransızca, Türkçe bilmeyen tebea için de Arapça, Farsça, Ermenice, Rumca nüshalar takip etmiştir. Bugünkü ölçülere göre oldukça da mütevazî baskı sayısı ile *Takvim-i Vekayi*, çok dikkatli düzenlenen *abone zinciri* sa-

yesinde, geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına ulaştırılmıştır. Fakat gerek merkezden tek gazetenin, yer yer düzenli çıkarılamamasının da etkisiyle, yetersiz kalması ve gerekse diğer bir kısım gelişmeler sonucunda Osmanlı vilâyet teşkilâtıyla birlikte ilki bugünkü Bulgaristan'ı oluşturan **Tuna vilâyeti**nde olmak üzere, 1865'ten itibaren taşrada da resmî vilâyet gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Bunlar çoğu defa yayınladıkları vilâyetin ismini almış olan, Türkçe ve bölgenin durumuna göre diğer dillerden kısımları da ihtiva eden süreli yayınlardı. Bu gazeteler yayınladıkları dönemler ve bölgeler itibariyle, mazinin aynaları mesabesinde, bir çok yönlerden geçmişin düzenli arşiv belgeleri özelliğine sahiptirler. Bizim bu küçük çalışmamızda da görüleceği üzere, dinî hayatın çeşitli yönlerini gözlemek isteyenler için de oldukça bol malzeme ihtivâ etmektedirler.

Karesi gazetesine gelince, bu da, yaklaşık diğer elli civarındaki benzerinde olduğu gibi, günümüzde Balıkesir'i içeren **Karesi vilâyeti/sancağının** yayın organıdır. Hakkında bilmemiz gereken malumata, bugün için tam olarak sahip bulunamadığımız Karesi gazetesinin ilk sayısı 17 Mart 1886'da neşredilmiştir. Bu sırada haftalık olarak çıkarılan Karesi gazetesi, vilâyetin sancak haline getirilerek **Hüdavendigâr'a** bağlanması üzerine 11 Mayıs 1888'de yayınlanan 105. sayısı ile ilk dönem yayınına son vermiştir¹. Karesi gazetesi Balıkesir'in 8 Temmuz 1909'da müstakil sancak haline getirilmesini müteâkip, 26 senelik bir aradan sonra 27 Nisan 1914'ten itibaren tekrar yayınlanmaya başlamıştır.

Karesi gazetesi bu dönemde ne kadar süreyle ve kaç sayı çıkmıştır? Ne zaman faaliyetine son vermiştir? Bunları çok iyi bilemiyoruz. Bizim tesbitlerimize göre bu devredeki iki yıllık süreyi içeren 104 sayılı koleksiyonunun bir ve belki de tek nüshası **Balıkesir İl Müftülüğü**'ne devredilen **Hasan Basri Çantay**'ın kitapları arasında bulunmaktadır². Bizim bu makalede birinci kaynağımız olan koleksiyon ise, bu ikinci devreye ait 24 Nisan 1916 ile 30 Nisan 1917'yi içeren 1-105/52-156 sayılar ve devamı 13 Mayıs 1918'e kadar yayınlanan 1-157/52-208 sayılar, yani üçüncü ve dördüncü senesine ait toplam 104 sayı Ankara'da **Millî Kütüphane** ve İstanbul'da **Hakkı Tarık Us Kütüphanelerinde** bulunmaktadır. Bunlardan anlaşılan gazetenin ilk dört senelik 208 sayısının haftalık olarak, muntazaman yayımlandığıdır. Karesi'nin bizim görebildiğimiz son sayısı 538/103=72 numara ile 13 Ramazan 1343/6 Nisan 1925 tarihini taşımaktadır. Balıkesir'in bir süre Yunan işgalinde kaldığı, bu nedenle gazetenin muhtemelen yayınlanamamış olduğu düşünülürse, bu ikinci devresinde, bizzat gördüğümüz 52-208 numaralı ve 13 Mayıs 1918 tarihli sayısından sonra, ne zamana kadar ve kaç sayı yayınlanmış olduğunu bilmenin ayrı

1. Bu tarih gazetenin ikinci çıkışının ilk sayısında 23 Mart 1304/4 Nisan 1888 olarak gösteriyorsa da doğrusu bizim verdiğimiz 11 Mayıs 1888 tarihidir. Biz bu tarihi bizzat gazetenin **Hakkı Tarık Us Kütüphanesi**'ndeki koleksiyonunun son sayısından aldık.

2. **Balıkesir İl Müftülüğü Kütüphanesi**, Nr. 1268.

bir araştırmayı gerektireceği anlaşılır. Biz bu konuyu ilerideki bir çalışmamızda ışık tutabilmeyi temennî ederek, şimdilik burada noktalamak istiyoruz.

Bizim bu makalede üzerinde ağırlıklı olarak duracağımız dönem ve sayılar ise, bir defa daha tekrar etmek gerekirse, Karesi'nin 1-105 ile 52-156 sayılarını içeren, 24 Nisan 1916 ile 30 Nisan 1917 arasındaki bir senelik kolleksiyonudur³. Bundan önceki iki yıl ile bundan sonraki bir sene-ye, yani 27 Nisan 1914-18 Nisan 1916 ile 7 Mayıs 1917-13 Mayıs 1918 tarihleri arasına ait Karesi nüshalarına ise ancak gerektiğinde atıfta bulunulacaktır.

KARESİ PENCERESİNDEN BALIKESİR'DE DİNİ HAYAT

Karesi gazetesinin Nisan 1916-Nisan 1917 arasında yayınlanan 52 sayılı kolleksiyonunda **dinî hayat** ile ilgili, kanaatimizce, son derece enteresan kesitler yer almış bulunmaktadır. Hatta itiraf etmemiz gerekir ki, bu çalışma başka bir vesile ile taradığımız Karesi kolleksiyonunda ki bu tesbitler dolayısıyla, kendi kendisini ortaya çıkarmıştır, denilebilir.

Ramazan ayının müslümanların dinî hayatlarında çok önemli bir yeri bulunduğu, içe dönük yönü olduğu kadar, dışa dönük ibadetler ve pratikler açısından da özel bir konuma sahip bulunduğu malumdur. Ezcümle bu ayda farz olan **o r u ç** tutulur. Diğer namazlara dikkat edilirken, sünnet-i müekkele olan **t e r a v i h** kılınır. Kur'an okumaya, imkân varsa okuyarak veya takip ederek hatim yapmaya özen gösterilir. Nitekim hemen her camide, güzel sesli hafızlar tarafından sabah namazından önce, öğleden önce ve ikindiden sonra olmak üzere **ü ç h a t i m** yapılması uygulaması Balıkesir ve ilçelerinde, geçerliliğini hala korur. Balıkesir'de, hafız yetiştiren önemli bölgelerden biri olması dolayısıyla, cami in imamı, müezzini ve yeni yetişmekte olan genç hafızlardan oluşan bir ekip tarafından, **m u k a b e l e** okunması geleneğine büyük önem verilirdi, günümüzde de verilmektedir. Bunlar yanında fakirler sevindirilir, farz olan **z e k â t i n** bu ayda verilmesine özen gösterilir, **s a d a k a - i f t i r** uygulaması eksiksiz yerine getirilmeye çalışılırdı. Ramazan ayı müslümanların dinî bilgi eksikliklerinin telâfisi, vaazlar vasıtasıyla onların kalplerinin nurlandırılması için de kaçırılmaz bir fırsattır. Tabiatıyla bu fırsatın, en akılcı bir biçimde, en uygun vasıtalarla değerlendirilmesi gerekir. Bu ise bir çok diğer şartları yanında; iyi yetişmiş elemanları bu hizmetle görevlendirmeyi ve onların çalışmalarını belirli bir plan çerçevesinde düzenlemeyi gerektirir. Nitekim Tanzimat döneminden itibaren konuyla ilgili müteaddit belgede **v a a z** meselesine, özellikle imparatorluk başkentinde, büyük

3. Karesi gazetesi yakın geçmişte bir başka çalışmamızda değerlendirilmiştir. Bölge Tarihlerinin Kaynağı Olarak Vilâyet Gazeteleri: Karesi Örneği, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi ile Münih Üniversitesi'nin (İstanbul 6-7 Haziran 1996) müştereken düzenledikleri **Türk Tarihinin Kaynakları Semineri**'ne sunulan tebliğ, baskıda.

önem atfedildiğini görüyoruz. Devlet, vaazlarla müslümanların dinî konulardaki bilgi eksikliklerini gidermelerine imkân sağlanmasını istiyor, ehli-yetsiz kişilerin vaaz etmelerine mani olmaya çalışıyordu⁴.

Bu sırada **Balıkesir Müftüsü Kodanaz-zâde Hacı Ahmed Vehbî Efendi** idi⁵. Karesi gazetesinin 16 Ramazan 1334/17 Temmuz 1916 tarihli nüshasının **Liva Havadisleri** genel başlığı altındaki ilk makalesi **Ramazân Vaazları** başlığını taşıyor. Biz bu makaleyi vaaz konuları ve vaazlerin listesini de içerdiğinden yazımızın sonunda aynen vereceğiz⁶. Bununla birlikte burada dikkatimizi çeken bir iki hususa temas etmek istiyoruz. Öncelikle böyle bir listenin, yani **Meşihat Makamı** tarafından vaaz konuları ve **Müftülük** tarafından da vaazlerin belirlenmesi, görevin en iyi yetişmiş hocalar arasında bölüştürülmüş olması, konunun öneminin kavranmış olması dolayısıyla dikkat çekicidir. Bir diğer dikkat çeken husus, konuların, içinde bulunulan **Cihan savaşının** sıkıntıları ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda belirlendiğinin anlaşılmasıdır. Bu durum cemaate de intikal etmiş ve cemaat artmıştır. Fakat bu makale dolayısıyla kaydedilmesi gereken en önemli nokta, herhalde ilk iki cümlede bulunmaktadır: "*Gazetemiz öteden beri Ramazan vaazlarıyla bir hayli uğraşmış, vaazların nasıl verilmesi lâzım geleceğini uzun uzadıya teşrihe çalışmıştı. Bu kerre memnuniyetle haber aldık ki, Meşihat-ı Celile-i İslâmiyye'nin tanzim ve irsâl buyurduğu bir vaaz programının ihtivâ ettiği bütün mebâhis Müftü Efendi hazretleri tarafından memleket hocalarına taksim edilerek, bunlar ona göre büyük cami-i şerifte (Zağnos Mehmed Paşa Camii) icra-yı vaaza başlamışlardır*". Bir vilâyet gazetesinin

4. Bu konularda oldukça ilerleyen çalışmalarımız tamamlandığında, tatmin edici bilgi ve belgeler sunabileceğimizi ümit ediyoruz. Şimdilik iki örnek verelim: 1847 Ramazanında İstanbul'daki camilerde vaaz edeceklerle ilgili konular Meclis-i Vâlâ'da genişliğine görülmüş, nihaî karar için durum Sadarat arzı ile Padişah'a sunulmuştu. Burada aynen şu ifadeler yer alıyordu: "*Ramazân-ı şerifte cevâmî ve mesâcid-i şerife tecemmü eden efrâd-ı muvahhidîn istimâ-ı mevâiz ile tashîh-i mesâil-i diniyye eylemleri fezâil-i İslâmiyeden olduğu halde ekseri ol günlerde taşralardan ve şuradan buradan gelen vaiz suretinde efendiler birtakım kelimât-ı bî-manâ ile ezhân-ı nâsı tağlû edip...*" İrade, Meclis-i Vâlâ, 2268; "*Ramazân-ı şerif münasebetiyle ve halka va'zû nasihat vesilesiyle Bab-ı Meşihatca malum ve mezun olmayan hatta behre-i ilmiyyesi bile bulunmayan ve başına sarık saran bazı adamların da cevâmî-i şerife va'zû nasihate kıyam etmekte ve bunların içinde sadedin haricine çıkarak...*" YEE, 5. Ayrıca bkz. 9 Nisan 1914 tarihli **Cevamî ve Mesâcid-i Şerife Va'z ve Nasihat Edecek Ulemâ Hakkında Nizamnâme, Düstur**, II/7, Dersaadet, 1336, s.375; Osmanlı son dönem süreli yayınlarında vaaz konusu gerçekten önemli yer tutmuştur. Bunlardan **Beyanü'l-Hak'ta** bulunanlar bir başka çalışmamızda değerlendirilmiştir. **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S.4 (Ankara Ekim-Aralık 1991), s.55-123. **Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad'daki** vaizlikle ilgili makaleleri Abdullah Ceyhan sayesinde kolayca tesbit edebiliyoruz. **Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi**, Ankara, 1991.
5. Müftülüğü 1912-1918. Bkz. **Balıkesir İli Müftüler Albümü**, Balıkesir, 1993, s. 5. Maaşına 200 kuruş zam yapıldığı hk. **Karesi**, nr. 16-120, 15 Şevval 1334.
6. Bkz. **Ek I**.

konuya bu derece ehemmiyet atfetmesi, belki de özelde bu sırada bu gazetenin **Hasan Basri Çantay** gibi, ileriki yıllarda çok daha iyi tanınacak bir büyük din alimi tarafından idare ediliyor olmasıyla alakalı görülebilir. Kanaatimize göre de bu husus önemli ölçüde doğrudur. Fakat bu özel durum yanında **vaaz ve toplumun irşadi** konusunun gerçekten çok önemli olduğu, günümüzde ehemmiyetini koruduğu gibi, geçmişte de titizlikle üzerinde durulduğu görülmektedir. Demekki **Karesi** 1914'lerden itibaren **Balikesir**'de müslümanların vaazlar ve vaizler vasıtasıyla, **yağın olarak eğitilmeleriyle** yakından ilgilenmiş, daha fazla nasıl faydalı olunabileceği konusu üzerinde fikirler, görüşler ortaya koymuştur. Bunlar nelerdi? Hangi yanlışlıklar, eksiklikler tenkit edilmiş ve ne gibi teklifler ortaya konmuştu?

Karesi gazetesi 8 C. âhir 1332'de çıkan ikinci sayısında **Cevâmî ve Mesâcid-i Şerîfede Va'z ve Nasihat Edecek Ulemâ Hakkında Nizamnâme**'ye yer veriyor⁷. Yorumuz yapılan bu yayınlı vilâyet gazetesi olmanın gereği yerine getiriliyordu. Fakat 1914 senesi ve onu takip eden yılın Ramazan öncesinde başlayan **Sîretî** imzalı dörder sayılık **Ramazan Vaazları (Vaaz Nasıl Olmalıdır?)** ve **Oruç Ayı ve Vaazlar** başlıklı makalelerde hem Ramazan ayı ve hem de bu ayda bilhassa köylerde yapılacak vaazlar değerlendirilmektedir. Bu makalelerde enteresan tesbitler bulunduğu gibi, dikkat çekici teklifler de yer almaktadır⁸. Yazar bu konudaki görüşlerini, o sırada Balıkesir'de çok yakından takip edildiği anlaşılan⁹ **Sebilü'r-Reşad**'da da ortaya koymuştur¹⁰. Buna göre; Balıkesir'de Ramazan'da "*yirmi evli bir köye varıncaya kadar Ramazan Hocaları tedarik edilir. Onlar bütün bir ayı vaazlarla, nasihatlarla, ahlaki düzeltmek işleriyle geçirirler ve hele mukabelelere, teravihlere, dualara halkın küme küme koşması sağlam bir birleşmenin pek parlak örneğini gösterir. Hülasa Ramazan müslümanların canı gibi sevdiği büyük ve mübarek bir aydır...*". Dinimize uymayan her türlü davranışımızı düzeltmek, daha iyiye, güzele, doğruya ulaşmak için bu ayı fırsat bilmeliyiz. Bütün bunlara ulaşmada en büyük yardımcımız vaazlardır. **Ramazan Hocaları**'dır. Bunlar, üzerlerine düşen görevleri gereği gibi yapabilmekteler mi? Hayır!... Eksiklikleri nelerdir? Nasıl hareket etmeleri gerekir?

7. Bkz. 4 numaralı dipnotu.

8. **Karesi**, Nr. 13, 15, 16, 17, Şaban-Ramazan 1332; Nr. 12-64, 14-66, 15-67, 16-68, Şaban-Ramazan 1333.

9. Çok geniş bir coğrafyada müslümanlar tarafından ilgiyle karşılanan **Sebilü'r-Reşad**'ın Balıkesir'de de epeyce abonesi bulunmuş olmalıdır. Nitekim **Sebilü'r-Reşad**'ın sorumlu müdürü **Eşref Edip**, hem abone ücretlerini toplamak ve hem de yeni aboneler kaydetmek üzere Balıkesir'e geldiğinde **Karesi** onun durumunu ve yardımcı olmanın gerektiğini defaatle yazmıştır. Bkz. Nr. 5-109, 6-110, 7-111, Receb-Şaban 1334.

10. **Sirati**'nin **Sirat-ı Müstakim**'de **Ulemâ-ı Muhteremimize Bir İhtâr-ı Nacizâne**, c.IV, Aded 94 (15 C. âhir 1327), s. 281; **Sebilü'r-Reşad**'da **Vaazlar, Vaizler**, c. XIX, Aded 481 (12 Ramazan 1339), s.133-134, başlıklı birer makalesi bulunmakta ve her ikisinde de vaaz ve vaizlik konusu işlenmektedir.

- "Bunların en ziyade oyalandıkları şey Benî İsrâil hikâyelerinden, masallardan, akla, doğru düşünüşe hiç uymayan saçmalardan, hurafâttan -mesela- dünyanın koca öküzün boynuzu üzerinde durduğuna dair güllünçlüklerden ibaret"tir.

- "Vaazlar, nasihatlar, zamanın gidişine, icabına, ihtiyaçlarına uygun olmak lâzımdır", Manevî hayatımız kadar, maddî hayatımızı ilgilendiren konular da işlenmelidir. "Züğürtlüğün faziletlerini, zenginliğin fenalıklarını, kuvvetin fidesizliklerini, dünyanın ehemmiyetsizliğini... hala dolu dizgin söyleyerek, bu milleti esirliğe, helâke, bataklığa sürüklemek revâmıdır?... Şimdiye kadar vaaz eden zevâtın bir kısmı terk-i dünyayı, (yanlış anlaşılacak şekilde) tevekkülü, fakirliği emir ve telkin edegelmişlerdir". Halbuki "müslüman dini -ahireti unutmamak şartıyla- bizim servet ve" zenginlik sahibi olmamızı hedefler.

-**Ramazan vaizleri** cehalete karşı savaş açmalıdırlar. Ayrıca müslümanlığın kardeşlik dini olduğunu, aralarında geçimsizlik, dargınlık olmasının dinleri tarafından hoş karşılanmadığını telkin etmelidirler. Temizlik konusu üzerinde de ısrarla durmalıdırlar. Bu arada evlenme günleri ve sünnet cemiyetlerinin çok masraflı olmaması gerektiğini anlatmalıdırlar.

Karesi gazetesinin bizim ağırlıklı olarak üzerinde durduğumuz Nisan 1916/Nisan 1917 arasındaki bir yıllık bölümünde müslümanların irşadı konusu ile ilgili olarak dikkat çekici iki kayıt daha bulunmaktadır. Kısaca bunları değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Nitekim Karesi'nin 24 Receb 1334/27 Mayıs 1916 Cumartesi günü çıkan 6-110 numaralı nüshasının son kısmında birkaç satırlık küçük bir ilan yer alıyordur:

"Liva Evkaf Memurluğundan: İnhilâl eden Zağnos Paşa Cami-i Şerifi Kürsü Şeyhliği için şehr-i hâlin 29. perşembe günü müsabaka imtihanının icrası mukarrer olduğundan talip olanların Karesi Evkaf İdaresi'ne müracaat etmeleri ilan olunur". Şüphesiz bu ilan yalnız başına bize, demek ki bu tarihlerde vaizler **Evkaf**'a bağlı imiş ve sancakta görev yapacak vaizler, boş kalan kadroya müracaat ediyorlar ve sınavı kazandıklarında göreve başlıyorlarmış, deme imkânını verir. Fakat gazetenin aynı sayısında **Bir Rica** başlığı ile yer alan küçük makale bize bir vaizden neler beklediğini ve beklenmesi lâzım geldiğini gösterir ki, kanaatimizce bu husus bugünkü alakadarânın da dikkatlerini çekmesini gerektirecek derecede önemlidir. **Bir Rica**'yı buraya aynen alıyoruz:

"İlanât kısmımızda okunacağı üzere, Zağnos Mehmed Paşa Cami-i Şerifi Kürsü Şeyhliği için perşembe günü müsabaka imtihanı icrâ edilecektir. Memleketimizin en büyük camii olan Zağnos Paşa'da binlerce halka telkinât yapacak zâtın biraz Arapça bilmekten ziyâde, ahalîmizin ictimâî dertlerine hakkıyla vâkıf olması, bu dertlerin islâhî çareleri ne ise buna ait esaslı bir kanaate mâlik bulunması cidden lâzımdır. Binâenaleyh

imtihanın ve suallerin bu dâirede icrâ ve tertip olunmasını alâkadar heyyetten ehemmiyetle rica etmeyi münasip gördük". Gerçekten de vaaz ve vaiz konusu çok önemlidir ve önemiyle güncelliğini daimî olarak koruyacaktır. Uygulamacıların teorisyenlerle ilgilerinin devamlı olması, yeni gelişmelerin, metotlardaki değişmelerin uygulamacılara süratle intikali, vazizlerimizin çok iyi yetişmiş olmaları gerekir.

Karesi'de Ramazandaki dinî hayattan başlayıp, bu ayda ve geneldeki vaaz ve irşad faaliyetlerine geçtik. Bu konuda değinmek istediğimiz son önemli husus ise vaazdan farklı, fakat özel bir irşat faaliyeti olması dolayısıyla da onunla yakın ilişkisi olan hutbeler'dir. 20-124 numaralı **Karesi** (12 Z. kâde 1334/10 Eylül 1916)'de **Liva Havadisleri** bölümünde yer alan bir haber bu bakımdan çok önemlidir. Bu yazı aynen şu şekildedir:

"Güzel Bir Hutbe

Saf, masum, her türlü telkinât-ı hayırhâhâneyi hüsn-i kabule müs'taid halk üzerinde esasen kendilerine büyük hürmet ve itimat besledikleri ulemânın nasâyihî, bâ-husus cevâmi-i şerîfe gibi mukaddes yerlerde, pek iyi tesirler yapar.

Şu kadar ki dinleyen kimselerin söylenen sözleri anlamaları elzemdir.

İşte bu cümleden olarak kemâl-i memnûniyetle haber aldığımızı göre geçen cuma, İbrahim Bey Camii-i Şerifi'nde Hafız İsmail Efendi Arapça hutbeyi müteâkip Türkçe olarak hem de gayet selis ve açık bir lisan ile va'zî nasihatte bulunmuş, ve bu hal cemaatin ziyadesiyle memnuniyetini mucib olmuştur.

Bu âdetin teessüs ve devamı pek muvâffık ve müfîd olur itikâd-ı kavâsindeyiz".

Bu makaleden anlaşılın Balıkesir'de Türkçe kısımlar içeren ilk hutbenin 8 Eylül 1916'da **İbrahim Bey Camii**'nde **Hafız İsmail Efendi** tarafından okunduğudur. Fakat kanaatimce bu haber, kısa da olsa bir değerlendirmeye tabi tutulacak kadar önemlidir.

Bilindiği gibi hutbe, cuma namazının edasının şartlarından biridir. Cumanın farzından önce okunur ve müslümanlara öğüt vermeyi hedefler. Kişiler arasında iletişim kurulabilmesi için uygun vasitanın seçilmiş olması kaçınılmazdır. Uygun vasita ise, verici ile alıcının müştereken kullandıkları dildir. Yani cuma hutbesinde kullanılan dil ile cemaatin dilinin aynı olması gerekmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim de Cenab-ı Hak tarafından Arap toplumuna, anlaşılın diye, Arapça gönderilmiştir¹¹. Binaenaleyh dinî zorunluluklar haricinde, yani namazda Kur'ân'ın Arapça okunması gibi mecburî durumlar haricinde, vevlevki dinle alâkalı bazı konularda da olsa, her toplumun kendi dilini kullanması kadar tabii bir

şeyin olamayacağı izahtan varestedir. Konuyu bizim kastımız olan cuma ve bayram hutbelerinin hangi dilde okunması lâzım geleceği şeklinde tahsis edecek olursak, bunun cevabı da gayet açıktır. Yani hutbe Araplar için Arapça, İranlılar için Farsça, Pakistanlılar için Urduca, Amerikalılar için İngilizce, Fransızlar için Fransızca ve bizim burada zikredemediğimiz her küçük topluluk için de onun dilinde olmak gerekir. Tabiatıyla hutbe içerisinde bütün müslümanlar tarafından müştereken tekrarlanmak gereken bazı ortak duâ metinleri varsa, onların da Arapça okunması doğrudur. Böylece her müslüman topluluk bir üst noktada birleştiğinin de daimî şuuruna erer.

Biz burada hutbenin tarihini yapacak değiliz. Ecdadımızın neden Arapça hutbe okuduklarının veya hutbede kendi dilleri Türkçeyi niçin kullanmadıklarının tartışmasına da girmeyeceğiz. Hatta son derece enteresan olacağına inandığımız Osmanlı son döneminde hutbe dilinin Türkçeye çevrilmesini de genişliğine değerlendirmeyeceğiz. Bununla birlikte Eylül 1916'da Balıkesir'de Türkçe kısımlar ihtiva eden bir hutbenin okunmuş olmasından hareketle, bundan önce ve sonra, hutbelerin halen okunan şekli kazanmasıyla ilgili bizim temin edebildiğimiz bazı malumatı, ileride daha geniş çaplı araştırmalar yapacaklara bir katkı olmak üzere, buraya kaydetmemiz yerinde olacaktır.

Osmanlı döneminde hutbelerin Arapça okunduğu anlaşılıyor. Çoğu defa imamın haricinde, padişah beratı ile tayin edilmiş bulunan hatipler tarafından okunan cuma ve bayram hutbeleri, bu halleriyle takdim edildikleri cemaat tarafından doğrudan doğruya anlaşılacaklardı.^{11b} Fakat hutbenin anlaşılmasının gerekli olduğu fikri de yok değildi. Nitekim **İsmail Hakkı (Uzunçarşılı)** 6 Nisan 1922 tarihli bir makalesiyle bu konuya açıklık getirmektedir¹². Buna göre geçmiş dönemlerden itibaren İstanbul ve taşra merkezlerinde **K ü r s ü Ş e y h l i k l e r i** ihdas edilmişti. Burada görevlendirilecekler, memleketin ilim ve ahlak yönünden tanınmış takdir görmüş kişileri arasından, yapılan itmihanlar sonucunda belirlenirdi. Kürsü Şeyhleri cuma ve başka uygun gün ve vakitlerde vaaz ettiği

11. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'in ilk muhataplarının Araplar olmasıyla ilgilidir. Yoksa Kur'ân bütün insanlığa gönderilmiştir. Kur'ân'ın Arapça nazil olması ve bunun hikmetleri için bkz: **Yusuf**, 2; **Ra'd**, 37; **Tâhâ**, 113; **Zümer**, 28; **Fussilet**, 3; **Şurâ**, 7; **Zuhruf**, 3; **Ahkâf**, 12; **Nahl**, 103; **Şuarâ**, 195.
- 11b. Kâtip Çelebî'nin Kasım 1656'da yazdığı **Mîzanu'l-Hakk fi İhtiyârî'l-Ahakk** (İstanbul, 1286, s. 142-143)'ındaki şu ifadeler son anda dikkatimizi çektiğinden buraya ilâve ediyoruz: Sade halka vaaz verenlerin onların anlayabilecekleri düzeyde konuşmaları gerekir. Hz. Peygamber'in bu konudaki hadisi unutulmamalıdır. Zira insanların çoğu anlamadıklarını öğrenmeye değil, ondan yüz çevirmeye veya ilgisiz kalmaya meyillidir. "*Ol ecildendir ki, ekser halk vaaz ve hutbe meclisinde iyirlar. Zira hutbe arabîdir*".
12. İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), **Türkçe Hutbe Münasebetiyle**, Açık Söz, 13 Şaban 1340, s.2; Kürsü Şeyhliği için ayr. bkz. M.Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 1971, c.II, s. 345; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul 1977; c.I-II, s.210-211, 219-220; Kürsü Şeyhlerinin tarikatlerle de ilgileri olduğu bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara 1984, s.186.

gibi, aynı zamanda da hatibin okuduğu hutbeyi, namazdan sonra herkesin anlayabileceği bir lisanla halka "telkin ve ızah" ederlerdi. Kürsü Şeyhleri cemaatin hüsn-i zannını kazanmış, en tanınmış ulemâdan olduklarından vaazları gayet tesirli olur ve çoğunluk, onların gösterdiği istikamette yürümeyi kendisine uyulması gereken bir düstur kabul ederdi. Muhtemelen, hiç değilse bir kısmının, tasavvufî yönleri de bulunan Kürsü Şeyhlerinin bu görevi, yer yer ve ilerleyen zamanla birlikte ulemâya verilmiş, daha sonraları ise yalnız vaazla yetinilerek, hutbelerin açıklanmasından vazgeçilmişti. Bu gelişmenin hangi tarihlerde ortaya çıktığını çok iyi bilemiyoruz. Nitekim **Cerîde-i Sûfiyye**'nin 15 Şevval 1336/24 Temmuz 1334/24 Temmuz 1918 tarihli nüshasında (Aded 146, s. 445-446) bu şekilde bir hutbe kaydedilmiş bulunmaktadır.

Hatibi ve kim tarafından (Kürsü Şeyhi veya onun makamına kâim bir başkası) tercüme edildiği belirtilmeden, yalnızca "*Üsküdar'da İhsaniye Cami-i Şerifi'nde okunan ve namazdan sonra cemaate Türkçe telkin olunan hutbenin tercümesidir*" kaydıyla verilen hutbenin, muhtemelen derginin yayın tarihine yakın bir cumada okunduğunu düşünebiliriz. Bu durumda **Kürsü Şeyhliği** şeklinde, yani vaaz etmekten başka, hutbeleri tercüme ederek cemaate telkin etme uygulamasının, az da olsa, o sırada devam etmekte olduğunu söyleyebiliriz.

Ülkemizde bugünkü şekli ile, yani öğüt kısmının Türkçe, dua kısmının ise Arapça olarak hutbe okunmasına **Cumhuriyet** döneminde geçilmiştir. Fakat bu gelişme birden bire duyulan bir ihtiyaç sonucunda ve kısa süre içerisinde verilen bir kararla gerçekleşmiş değildir. Gerçekten enteresan sonuçlar ortaya koyacağını düşündüğümüz **Türkçe hutbe** veya **hutbede Türk dili** konusunun çok uzun dönemdeki geçmişini bir kenara bırakarak ve ileride yapılacak kapsamlı araştırmalara bir başlangıç olması düşüncesiyle, Cumhuriyet'e yakın yıllardaki bazı gelişmeleri burada kaydedelim.

Kur'ân-ı Kerim'de bir âyet-i kerimede (**İbrahim**, 4) Cenab-ı Hak: " (Allah'ın emirlerini) *onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi diliyle gönderdik*" buyuruyor. İlahî mesajın öncelikle anlaşılması gerekir. Anlaşılması içinse, hitap edilenin diliyle olması gerekir. Hutbenin tamamının Arapça okunması bir zorunluluk olmadığına göre, neden Türkçe olmasın? Arapça bilen oranının çok az olduğu bir yerde, hutbeyi Arapça okumak, ondan beklenilmesi gereken faydadan vazgeçmek değil midir? Amelî faydası olacak bir ibadeti, şekilden ibaret bırakmak ne kadar doğrudur?

Bizim tesbitlerimize göre hutbelerin tamamıyla Arapça okunması uygulaması, özellikle **İkinci Meşrutiyet** döneminden itibaren ciddi bir biçimde tenkit edilmiştir. Hatta Türk-İslâm dünyasında bu alanda önceliği, yani tamamı Arapça yerine, bölgede konuşulan dille, Türkçenin **Kazan** çevresinde kullanılan **Tatar** lehçesiyle kısımlar ihtiva eden hutbe okuma önceliğini bu bölge ulemâsı kazanmıştır.

Kazan bölgesinde hutbelerin mahallî Türk lehçesi ile kısımlar ihtivâ eder tarzda okunmasıyla ilgili gelişmeleri, genç kardeşimiz **İbrahim Maraş**'ın doktora çalışmasını tamamladığında, bütün genişliğiyle öğrenebileceğimizi ümit etmekteyiz. Bununla birlikte 1900'lerden itibaren yer yer hutbelerde Türk dilinin kullanılmış olduğunu şimdiden söyleyebiliriz. Nitekim bu alandaki öncülerden biri olan **Omsklu Niyaz Mehmed Süleymanof**'un **Türkî Hutbeler** adıyla hazırladığı hutbeler **Orenburg**'daki **Vakit Matbaası**'nda 1910'da iki cilt halinde bastırılmıştır¹³. Bu hutbelere altı adedi daha sonraki yıllarda **İslâm Dünyası** dergisinin muhtelif sayılarında, başlarında derginin bu sahadaki teşviklerini ihtiva eden kısimlarla birlikte **Anadolu Türkçesi**'ne çevrilerek **Anadili İle Hutbe** başlığıyla yayınlanmıştır¹⁴.

Osmanlı hakimiyet bölgesine geldiğimizde, her ne kadar ciddî araştırmalar bugün için yapılamadı ise de, **İkinci Mesrutiyet** döneminde konunun esaslı bir biçimde tartışıldığını ifade edebiliriz. Maamafih daha önceki devre için burada iki örnek verebiliriz. Bunlar **Ali Suavî** ve **Muallim Naci**'dir.

Ali Suavî 1287/1870'de **Ulûm Gazetesi**'nde yazdığı **Zamane Hutbesi** başlıklı makalede, o dönemde okunan hutbeleri tenkit etmekte, hutbe dilinin ülkemiz için Türkçe olmasını istemektedir¹⁵. **Ali Suavî**'nin makamla ve Arapça hutbe okunmasına getirerek neşrettiği **Medrese Hatıraları**'nda biraz üstü kapalı da olsa iştirak eder¹⁶. Ona göre: "*Camilerde kulağımıza hatiplerin nağamât-ı zâidesinden başka bir şey girmemekte olmasına nasıl teessüf olunmaz?... Memleketimizde bulunan ehl-i İslâm arasında bu âyet-i meşhûrenin (Hutbelerin sonunda okunan; Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder. Çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir. Nahl, 90) manasını bilmeyenler çok olduğuna nazaran şu makaleyi yazmakla her cuma günü hutbe dinleyip hatibin en sonra ne dediğini olsun anlamak arzusunda bulunan ihvân-ı dine küçük bir hizmet arz etmiş*" olacaktır.

13. M. Seyfettin Özege, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu**, İstanbul 1977, c.IV, s. 1914, Ayr. bkz. **İslâm Dünyası**, Aded 10 (İstanbul 13 Şaban 1331), s. 155; A.C., **Hutbeler Meselesi**, Aynı dergi, Aded 15 (İstanbul 1 Z. kâde 1331), s.233; Ebu'l-Kemal M. Âkil, **Hutbe Nasıl Okunmalıdır?**, Aynı dergi, Aded 17 (İstanbul 10 Z. hicce 1331) s. 264.
14. **Anadili İle Hutbe**; **İslâm Dünyası**, Aded 2 (İst. 18 R. âhir 1331), s. 26-27; Aded 6 (İst. 15 C. âhir 1331), s. 88-90; Aded 10 (İst. 13 Şaban 1331), s. 155-157; **Hutbe-i İd-i Kurban Anadili İle**, Aded 17 (İst. 10 Z. hicce 1331), s. 265-267; **Yine Anadili ile Hutbe Meselesi**, Aded 20 (İst. 8 Safer 1332), s. 310-313; **Anadili ile Hutbe**, Yıl 2, Aded 3 (İst. 20 C. evvel 1332), s. 39-40.
15. Bu gerçekten enteresan makale Paris'te yayınlanan **Ulûm Gazetesi**'nde çıkmıştır. Bkz. c. XVIII, 29 Muharrem 1287, s. 1116-1118; Ayr. bkz. İsmail Hami Danişmend, **Ali Suavî'nin Türkçülüğü**, Ankara, 1942, s. 35. **Ali Suavî**'nin makalesinden bizi haberdar eden kardeşimiz Dr. M. Görmez'e teşekkür borçluyuz.
16. **Muallim Naci**, **Medrese Hatıraları**, İstanbul, 1302, s.105-133.

Biz hutbelerin dili konusunda ilgili olarak İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlanan **Sırat-ı Müstakim/Sebilü'r-Reşad, Beyânü'l-Hak, İslâm Dünyası, İslâm Mecmuası** ve **Cerîde-i Sûfiyye**'yi taradık. Bu dergilerde hutbelerin halihazır durumuyla ilgili olarak olabildiğince bol malzeme olduğunu gördük. Buralarda yer alan makale ve haberlerde, hutbe konusu değişik yönleriyle, olabildiğine genişliğine tartışılırken, özellikle de hutbelerde Türkçenin kullanılması, yani Türkçe kısımlar ihtiva eden hutbelerin okunması konusu öne çıkarılmaktadır. Nitekim tarihî kronolojiye uyarak sıralayacak olursak **Sırat-ı Müstakim**'in Ekim 1911'e kadar yirmiden fazla makalede hutbe konusunu gündeme getirdiği, bu arada örnek olmak üzere Arapça¹⁷ ve Türkçe hutbeler neşrettiğini görüyoruz¹⁸. Bu makaleler yalnız İstanbul değil, taşra ulemâsı ve eski Osmanlı topraklarında yaşayanlara kadar geniş bir yelpazeye aittir. Ayrıca da bu yazılar çoğu defa bir öncekine atıfta bulunan, onu destekleyen veya tenkit eden görüşler içermektedir. Yani **Sırat-ı Müstakim** bu konunun tartışıldığı önemli bir merkez olmuştur. Bu makalelerden yalnız birinde hutbelerde Türk dilinin kullanılması hoş karşılanmamış, **bid'at-ı seykiye** olarak değerlendirilmiş¹⁹, diğerlerinde ise hutbelerle ilgili değişik konulara, mutlaka yeni bir düzenlemeye tabi tutulmaları gereğine ve bu arada Türkçe hutbelerin lüzumu üzerinde değişik delillerle ve ısrarla durulmuştur. Biz bir örnekle yetinelim: "*Ne olurdu hutabâ-i kirâm hazerâtı hutbenin hitap demek olduğunu, hitapta ise her kavim ve milletin kendi lisanla-*

17. **Sırat-ı Müstakim**'de hutbelerin Türkçe okunması konusunu da içeren, hutbelerle ilgili konular tartışılırken, bir taraftan da Arapça hutbeler yayınlanmaya devam ediyordu. Bunlardan **Ali Şeyhü'l-Arab** tarafından hazırlanmış olan ilki **Sırat-ı Müstakim**, Aded 61 (20 Şevval 1327), s. 134-135'de bulunmaktadır. Ona ait diğer Arapça hutbeler için (S.M., c. III-VII) bkz. A. Ceyhan, **Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi**, Ankara, 1991, s. 32; Diğerleri: Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî, **Hutbelere Dair**, **Sırat-ı Müstakim**, Aded 69 (17 Z. hicce 1327), s. 263; İbrahim Besim (Mısır Meşihat-i İslâmiyenin Tanta Şubesi Başkâtibi), **Hutbe**, **Sırat-ı Müstakim**, Aded 116 (22 Z. kâde 1328), s. 199-200; **Edirne Selimiye Camii İmamı Suzî Efendi'nin 15 T. evvelde Selimiye Camii'nde Padişah'ın Huzurunda Okuduğu Hutbe**, Aded 114 (8 Z. kâde 1328), s. 162; Salih eş-Şerif et-Tunusî, **Arapça Hutbe**, **Sırat-ı Müstakim**, Aded 136-139, s. 95-96, 110-112, 122-123, 138. Ali Şeyhü'l-Arab Arapça hutbe yayınlamaya Sebilü'r-Reşad'da da devam etmiştir. Bkz. Aded 8-190, 19-201, 38-220, 42-224, 45-227, s. 140, 362, 217, 281, 335.
18. **Sırat-ı Müstakim**'de yayınlanan ilk Türkçe hutbe, kendisinin 1327 Ramazanı başından (Eylül 1909) beri Türkçe hutbe okuduğunu ifade eden (S.M., Aded 74, s. 345-346) Belgrad'da Bayraklı Camii İmam ve Hatibi Mehmed Remzi Efendi'ye aittir. Hutbe günümüzdeki şekilde Arapça hamd ve salavâtтан sonra Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Yazıdan öğrendiğimiz bu hutbenin okunduğu cemaat Türkçe bilen Arnavut asıllı müslümanlardır. (**Sırat-ı Müstakim**, Aded 82 (18 R. evvel 1328), s. 61-62); Bizim görebildiğimiz ikinci örnek; Daru'l-Fünûn-ı Osmanî Edebiyat son sene şâkirdânından İsmail Sıdkı Efendi tarafından Ramazan Bayramında (24 Eylül 1911) Silistre'de Bayraklı Cami-i Şerifinde okunan Türkçe hutbedir, açıklamasıyla verilen hutbedir. Tertibi bir önceki gibidir. **Sırat-ı Müstakim**, Aded 163 (22 Şevval 1329), s. 107-108.
19. Hafız eş-Şeyh Mehmed el-Celvetî, **Hutbelere Dair**, **Sırat-ı Müstakim**, Aded 69 (17 Z. hicce 1327), s. 263. Yazıya ekli Arapça bir hutbe bulunmaktadır.

ryla hitap eylemek (İbrahim suresi, ayet 4) gibi ayet-i kerime ve pek çok ahâdis-i nebeviyye muktezasınca lâzım ve farz olduğunu düşünseler, zemin ve zamana muvâfık Arapça mukaddimelerle müterâfik Türkçe olarak hutbeler okusalar..."²⁰. Bu vesile ile ifade edilebilecek bir husus da hutbelerde Türkçe isteyenlerin uygulama şekli konusunda bazı farklı tekliflerinin de bulunabildiğidir. Ama müşterek olan nokta cemaatin kendi dilinin şu veya bu şekilde hutbede kullanılması, dolayısıyla hutbelerin anlaşılabilirliğidir²¹.

Sırat-ı Müstakim, **Sebîlü'r-Reşad** adını alarak yayınına devam ettiği dönemde de bir taraftan Arapça hutbeler yayınlamaya devam etmiş, bunun yanında bol miktarda Türkçe vaaz örneklerine yer vermiş, hutbeler konusunu ise, daha az işlemiştir²².

İlk sayısı 27 Ağustos 1908'de yayınlanan Sırat-ı Müstakim ve daha sonra Sebîlü'r-Reşad olarak varlığını uzun süre devam ettiren İkinci Meşrutiyet döneminin bu önemli İslâmî dergisiyle hemen aynı zamanda, 7 Ekim 1908'de çıkmaya başlayarak Ekim 1912'ye kadar 182 sayı çıkan **Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye**'nin yayın organı **Beyanü'l-Hak**'da hutbe konusu, bir önceki kadar geniş yer tutmamıştır. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu dergide hutbelerle ilgili bir makale yayınlanmış, onda

20. Alimcan el-İdrisî, **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 120 (20 Z. hicce 1328), s. 263-264. Hutbelerin aslı şekline döndürülmek üzere yeniden düzenlenmesi ve Türkçe hutbeler okunmasını destekleyen diğer makaleler; Halim Sabit, **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 6, 10, 12, 13 (5 Ramazan, 1, 17, 24 Şevval 1326), s. 88-89, 154-155, 179-180, 199-201; Hafız Sâni (Filibe Cami-i Kebîr Hatibi), **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 14 (2 Z. kâde 1326), s. 217-218; Safvet (Antalya Ulemâsından Bereket-zâde), **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 27 (4 Safer 1327), s. 9-10; Mehmed Ferid (Üsküb Belediye Reis-i Sâbiki), **Hutbeler**, S.M., Aded 30 (25 Safer 1327), s. 58-59; Ali Şeyhü'l-Arab (Arpacılar Camii Hatip Vekili), **Hutbeler Nasıl Olmalı?**, S.M., Aded 61 (20 Şevval 1327), s. 134-135. Türkçe konusuna değinmiyor. Makamla ve teğannî yaparak hutbe okunmasını tenkit ediyor. Arapça yazılmış bir hutbe örneği veriyor. Ahmed Cavid (Sâbık Karahisâr-ı Şarkî Mutasarrıfı), **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 71 (1 Muharrem 1328), s. 297; M. S. Buhârî, **Hutbeler**, Aynı Sayı, s. 297-298; Hafız Mehmed Tahir (Edremit'li Balcı-zâde), **Taşralarda Hutbe ve Hatipler**, S.M., Aded 73 (15 Muharrem 1328), s. 331; Mehmed Remzi (Belgrad Bayraklı Camii İmam ve Hatibi), **Hutbelere Dair**, S. M., Aded 74 (22 Muharrem 1328), s. 345-346; Mehmed Remzi, **Hutbelere Dair**, S.M., Aded 82 (18 R. evvel 1328), s. 61-62; **Mısır'da Hutbelere Mevâiz-i Diniyye'nin Te'min-i Terakkisi Encümeni'nin Nizamnâmesi**, S.M., Aded 102 (12 Şaban 1328), s. 404. Bu makale Hutbe konusunun o sırada Mısır'da da gündemde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. **Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslâm**, S.M., Aded 119 (14 Z. hicce 1328) s. 241-245. Bu özel hutbenin **Abdürreşid İbrahim** tarafından yazıldığını S.M., Aded 120 (20 Z. Hicce 1328), s. 263-264'deki Alimcan el-İdrisî'nin **Hutbelere Dair** başlıklı makalesinden ve bunun sonunda yer alan derginin notundan öğreniyoruz.
21. Bu konunun teferruâtına girmenin yerinin burası olmadığı düşüncesiyle bu kadarlık bir hatırlatma ile yetiniyoruz.
22. Bkz. **Hutbe ve Mevâiz**, Sebîlü'r-Reşad, Aded 1-183 (19 R. evvel 1330), s. 12. Bu başlıkla çok sayıda mev'ize bu dergide bulunmaktadır. Bkz. A. Ceyhan, A.g.e., s. 230 vd.

da dil konusuna doğrudan girilmemiştir²³. Bununla birlikte hutbelerin Türkçe okunması gerektiğinin tartışıldığı bir ortamda **Peygamber'**imizin **Veda Hutbesi'**nin tercümesinin bu dergide yayınlanmış olmasını kaydetmemiz gerekir²⁴.

Hutbelerin Türkçeye çevrilmesi, daha doğru ifadesiyle öğüt kısmının Türkçe okunması yönündeki uygulamaların ilk olarak Kazan bölgesinde başladığını belirtmiştik. Sırat-ı Müstakim'de konunun tartışılmasına katılanlar arasında da bu bölge asıllıların bulunduğu görülüyordu. Kazan bölgesinden olanlar bununla kalmamış, diğer bir kısım dergilerde de görüşlerini ortaya koymaktan çekinmemişlerdir. Nitekim köken itibarıyla bu bölgeden olan **Abdürreşid İbrahim'**in İstanbul'da Mart 1913-Nisan 1914 arasında 27 sayı halinde yayınlandığı **İslâm Dünyası** adlı dergide de bu konu önemle gündemde tutulmuş ve hassasiyetle desteklenmiştir²⁵.

Hüsameddin Efendi tarafından derginin iki sayısında yer alan **İrşad Tarikleri** başlıklı makalede²⁶, içinde bulunulan dertlere çare bulmanın yolunun halka gitmek olduğu, bunun da ilkokullar, basın ile birlikte konferanslar ve hutbeler vasıtasıyla olabileceği belirtilmiştir. Yazar bu yollardan en kestirmesinin konferanslar ve hutbeler olduğunu vurguladıktan sonra, konferansların toplumumuza yabancılığı; konferansçı, uygun salon ve dinleyici bulmanın güçlüğüne vurgulamakta ve hutbelere gelmektedir. Yazara göre müslümanlar açısından, içinde bulunulan kötü durumun sebebi de, çaresi de camilerde, özellikle de hutbelerde aranmalıdır. Araplar hutbelerden, hatiplerin kabiliyet ve gayretleri ölçüsünde faydalanmaktadırlar. Senede iki defa bayram ve her hafta cuma hutbeleri anadilleriyle okunsa, müslüman Türkler'de bundan çok istifadeler temin edeceklerdir. Tabiatıyla hutbe dilinin Türkçeleştirilmesiyle birlikte, hutbelerin muhtevalarına da ayrı bir özen gösterilmek gerekecektir. Meşihat'a gönderilen ve **İslâm Dünyası'**nın Ekim 1913 tarihli sayısında yayınlanan bir açık mektupta²⁷, hutbeler değişik yönleriyle değerlendirilirken, dillerinin Türkçe olması üzerinde ısrarla duruluyor. Şu bir iki cümle, makalenin özünü kavramamız için yeterli olacaktır: "*Bizim cevâmi-i şerifede okunan hut-*

23. Yusuf Suad, **Hutbe**, Beyanü'l-Hak, Aded 10 (İstanbul 13 Z. kâde 1326/24 T. sâni 1324/7 Aralık 1908), s. 204-207. Bu makalede hutbelerin yeni bir düzene kavuşturulması fikri savunulmuş, tegannî konusu üzerinde durulmuştur.

24. Ahmed Reşid (Sâbık Musul Valisi), **Tercüme-i Hutbe-i Münife-i Hazret-i Risâlet-phenâhî**, Beyanü'l-Hak, Aded 17 (2 Muharrem 1327), s. 384-386.

25. Bu derginin değerlendirilmesi için bkz. Nadir Özbek, **Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Teârûf-i Müsimîn ve İslâm Dünyası Dergileri**, Toplumsal Tarih, S. 20 (İstanbul Ağustos 1995), s. 18-23; Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, **Abdürreşid İbrahim Üzerine Birkaç Söz**, Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi (Kayseri 23-26 Mayıs 1996)'nca düzenlenen **Türkiye Cumhuriyeti Devletin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu'**na sunulan tebliğ (Kayseri, 1997, s. 581-592).

26. **İslâm Dünyası**, Aded 1-2 (İstanbul R.âhir 1331), s. 9-10, 24-25.

27. A.C. **Hutbeler Meselesi**, İslâm Dünyası, Aded 15 (1 Z. kâde 1331), s. 232-233.

belerin bî-fâide, manasız olduğunu isbata bile hacet yoktur. Bu hemen herkesce müselleme bir keyfiyettir. Mana itibarıyla böyle olduktan sonra lisan itibarıyla da fâidesizdir. Çünkü Arapça tertip bulunduğu için namazda hazır bulunan zevâtın yüzde doksan beşi anlamaz, anlamayınca da içinin sıkıntısından horul horul uyur!..²⁸ “Lâkin bu halin devamı bundan sonra olsun tecviz olunamayıp müslümanların nefini temin edecek bir çare düşünmelidir ki, bu da hutbelerimizi hiç olmazsa kısmen Türkçeleştirerek suretiyle olur...”.

İslâm Dünyası hutbelere yeni bir muhtevâ ve form kazandırılması konusuna büyük önem vermektedir. Nitekim **Ebu'l-Kemal M. Âkil** tarafından önce vaaz ve vaizler konusu geniş bir makalede değerlendirildi²⁹, sonra da **Hutbe Nasıl Okunmalıdır?** başlıklı bir diğer makale yayınlandı³⁰. Burada da **Omsklu Niyaz Mehmed Efendi**'nin Rusya Türkleri için yaptığı, yani hutbelerin muhtevâsının düzenlenmesi, dilinin Türkçe olması isteniyordu. “*Şimdiki Makam-ı Meşihat-ı Ulyâ ile ulemâ-yı kirâm da müslümanların selâmet-i hal ve istikballeri için zemin ve zamana müsait ana diliyle birer parça irad edilmesine mümânaat etmemeli, hatta mümkün mertebe süratle bu cihet kabul olun*” malıdır, deniliyordu

İslâm Dünyası'nda **Talebeden Canpulat** imzasıyla yayınlanan bir makalede,³¹ bu derginin Türkçe hutbe okunmasına verdiği öneme karşılık, gerek matbuat ve gerekse ilgilenmesi gerekenlerin duyarsızlıkları tenkit ediliyor. Daha sonra sıradan küçük bir mahalle camiinde bir imamın hutbeyi önce Arapça olarak okuduktan sonra, çok güzel bir Türkçe ile de takdim ettiğini anlatıyor. Yazar cemaatin çokluğuna, hutbenin onlar üzerindeki görünür tesirlerine dikkat çekiyor ve yazısının sonuna bu güzel hutbeyi tam olarak zaptedemediği için üzüntülerini belirterek, metnini ilave ediyor.

İlk sayısı 30 K. sâni 1329/12 Şubat 1914'te yayınlanan **Halim Sabit**'in yönetimindeki **İslâm Mecmuası** da Türkçe hutbe konusunu des-

-
28. Benzer ifadeleri 1915 Ramazanında Balıkesirli **Sirefî Efendi** de dile getirmişti: “*Cemaat vâizin ne söylediğini anlamalıdır ki, bir tesir hasıl edebilsin. Söz muğlak, çetin söylenirse onu muhatapları duâ dinliyor gibi dinler; zevk almaz Duânın bile tesir etmesi şartlarından biri de anlamaktır. Bir insan Tanrıya karşı ne dilekler, ne yakarışlar sunduğunu, Allah'tan neler istediğini bilmelidir. Sonra Kur'ân'ın manasını bilenlerle bilmeden okuyanlar arasında ecir yüzünden çok fark vardır. Hutbeler de böyledir; Bizde hutbeler yalnız dinlenir, anlaşılmaz. Çünkü onun dili Arapçadır. Hatip bir şeyler okur, cemaat boyunca dinler. Fakat o cemaat arasında -dikkat eder-siniz birçok esneyenler, uyuyanlar bulunduğunu görürsünüz! Çünkü onlar işidiyorlar, anlamıyorlar!... “Karesi, Nr. 16-68 (Balıkesir 27 Ramazan 1333), s. 2.*
29. Ebu'l-Kemal M. Âkil, **Mesâil-i Diniyemiz ve Vaizler**, İslâm Dünyası, Aded 15, 16 (İstanbul 1-19, Z. kâde 1331), s. 234-236, 247-49.
30. **İslâm Dünyası**, Aded 17 (İstanbul 10 Z. hicce 1331), s. 262-265.
31. Talebeden Canpulat, **Türkçe Hutbe**, İslâm Dünyası, Aded 21 (İstanbul 21 Safer 1332), s. 332-334.

teklemiştir³². Ayrıca muhtelif sayılarında Türkçe yazılmış örnek hutbeler yayınlamıştır³³. Şüphesiz İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar yapılacak ciddi bir süreli yayın taraması, bize konuyu çok daha teferruatlı olarak ortaya koyma imkânını verecektir. Bununla birlikte dönemin düşünürlerinin konuyla ilgili fikirlerini başka bazı yerlerde de bulmak mümkündür³⁴. Sonuç itibarıyla görünen odur ki, ülkemizde hutbe konusunun Cumhuriyet döneminde bugünkü şekline getirilmesinin oldukça uzun bir fikrî tartışma dönemi vardır³⁵ ve bunların zaman zaman örnekler tarzında da olsa uygulamaya geçirilmesi söz konusudur³⁶.

32. Kazan'a tabi **Çistay**'da imam **Necip** Hazretin dört beş seneden beri Cuma ve Bayram hutbelerini Türkçe okuduğu, aynı şekildeki bir diğer imam Şihab Hazretin ise Arapça okumaya devam ettiği, onun da Türkçe okumasının çok gerekli olduğu hakkında **İdil Havzası Türkçe Hutbe**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 4 (İstanbul 13 Şubat 1329), s. 126; Gümüşhane'den Meşihata müracaat edilerek hutbelerin Türkçe olarak okunup okunamayacağı sorulduğu, verilen fetvada bunun "**tahrîmen mekruh**" denildiği, halbuki bu görüşün isabetsiz olduğu hakkında: **Daru'l-Hilâfet Bâb-ı Fetvasının Bir İftası**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 6 (İstanbul Mart 1330), s. 190; Aynı konuda Mehmed Bahaeddin, **Makam-ı İftanın Bir Fetvası Münasebetiyle**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 9 (İstanbul Nisan 1330), s. 261-266. Bu makalede kaynak eserlere müracaat edilerek, Türkçe hutbenin okunabileceği savunuluyor.
33. Halim Sabit, **Hutbe**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 1 (İstanbul 30 K. sânf 1329), s. 27-29. Buradaki hutbe Türkçe ve Arapça kısımları içeren bugünkü örnekleri benzerindedir. Aynı şekilde, Şeyh Edebalî, **Hutbe**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 17, 18, Yıl 2, Aded 19, 21 (İstanbul 28 Muharrem, 13 Safer, 27 Safer, 26 R. evvel 1333), s. 467-469, 485-487, 500-502, 541-543. Tamamı Türkçe hutbeler; (Mahkeme-i Evkaf Müşaviri) Uryânî-zâde Ali Vahîd, **Köy Hatibinin Bayram Haftası Hutbesi**, İslâm Mecmuası, Yıl 2, Aded 33, 34 (29 Ramazan, 15 Şevval 1333), s. 725-727, 743-745. Muhtemelen bu iki hutbeyi de içeren on hutbeden oluşan aynı yazarın bir de hutbe kitabı bulunmaktadır. **Türkçe Hutbeler**, İstanbul, H. 1336/R. 1334/1918, 44s.
34. Celal Nuri, **İttihad-ı İslâm**, İstanbul 1331, s. 320'de: "*Kezalik hutbelerin zemin ve zamana muvâfık bir sûret-i müstahseneye ifrağı pek ziyade fâide-bahş olabılır. Hutbeler Arapça başlamlalı ve elisine-i mahalliyye üzerine devam etmelidir.*" derken bu konuda ulaşılmak istenen genel hedefi ortaya koymaktadır. Abdullah Cevdet ise, kendi hazırladığı bir ankete cevap verirken (6 Haziran 1918), "*Cuma günleri hutbelerin Arapçayı anlamayan Türk cemaatine Arap dilinde okunması kadar ve akl-i selîmi isyan ve ikrahıa sevkededen bir şey yoktur*" der. M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981, s. 310. Tunalı Hilmi Bey ve Ziya Gökalp de hutbelerin Türkçe okunmasına taraftardır. Bkz. Yağmur Say, "**Bir Şart-Bir Dilek**" Adlı Broşür İle "**Bayburd Müslüman Dilerdirmezler Cemiyeti**" Hakkında Bir İnceleme Denemesi, Belleten, c. LVI, s. 216 (Ankara Ağustos 1992), s. 543; Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, 1977, s. 165.
35. Dergilerde tek tek yayınlar yanında Osmanlı son döneminde Türkçe hutbe kitapları da yayınlamaya başlamıştır. Bkz. Uryânî-zâde Ali Vahîd, **Türkçe Hutbeler**, İstanbul, H. 1336-R. 1334/1918; (Mehmed) Hayri Hacı, **Hutbe Hocası**, İstanbul, 1341; Bandırmalı-zâde Yusuf Münib, **Türkçe Hutbeler**, İstanbul, 1341; İsmail Tahsin, **Türkçe Hutbeler**, İstanbul, 1341-1339.
36. Kazan bölgesinde mahallî lehçe ile Türkçe hutbe okunmasının 1900'lerden itibaren ve özellikle 1910'lar civarında bir çok örnekle gerçekleştirildiğini ifade etmiştik. Eski Osmanlı coğrafyası ve o sıradaki Osmanlı ülkesi için birkaç örnek; Belgrad'da Bayraklı Camii İmamı ve Hatibi 1327 Ramazan/Eylül 1909'dan itibaren mev'zia kısmı Türkçe hutbeler okumaya başlamıştır (**Sırat-ı Müstakim**, Aded 74, s. 345-

Hutbelerin Türkçe kısımlar ihtiva eder şekilde okunmasına, konunun resmî sahibi **Meşihat Makamı**'nın tutumu da incelemeye değerdir. Bizim tesbitlerimize göre **Musa Kâzım Efendi** 12.7.1910'da Şeyhulislâm olduğunda, **Tanin** gazetesine **Meşihat-ı Ulyâ'nın Mühim Bir Kararı** başlığı altında, hutbelerle ilgili esaslı bir düzenlemenin yapılacağı, bunun için mütehassıslardan oluşan bir komisyon kurulduğunu bildirdi ise de, anlaşılın bu girişim bir sonuç vermemiştir³⁷. Daha sonra Mart 1914 dolaylarında Meşihat'ın Türkçe hutbe okumanın **tahrimen mekruh** olduğu fetvasını verdiği belirtilmektedir³⁸. Tabiatıyla bu fetvânın tam olarak görülüp, incelenmesi gerekir. Yani Meşihat'ın fetvâsının tamamı Türkçe mi, yoksa Türkçe kısımlar içeren hutbeler için mi olduğunu iyice belirlemek ve bir değerlendirmeye gidilecekse, ondan sonra gitmek gerekir.

Cumhuriyet'e gelindiğinde, onun kurucuları bu konuyu nihâî çözüme ulaştırma başarısını gösterdiler. Nitekim, **M. Kemal Atatürk** 1 Mart 1922'de **Meclis**'te yaptığı konuşmada, hutbeler ve hatiplere temas ederek, esaslı bir düzenleme yapılması konusundaki fikirlerini ortaya koydu³⁹. Atatürk bundan bir sene sonra 7 Şubat 1923'te **Balkesir**'de daha önce de adı geçmiş olan **Zağnos Paşa Camii** minberinden halka bir konuşma yaptı (hutbe okudu). Burada kendisine sorulan bir soru üzerine hutbelerin tamamen Türkçe okunmasının gereğini vurguladı⁴⁰. Şubat 1925'te TBMM hutbelerin Türkçe okunması konusunu yeniden gündemine aldı. Konu tartışıldı⁴¹. Bunun üzerine **Diyanet İşleri Riyaseti**, teşkilâtına gönderdiği 4 Haziran 1341/1925 tarih ve 2955 umumî, 642 hususî numaralı genelgesiyle hutbelerin mev'iza kısımlarının Türkçe okunmasını istedi⁴². Bir taraftan da **Ahmed Hamdi Aksekî**'ye bir hutbe kitabı hazırlaması görevi verildi. Onun tarafından hazırlanan **Türkçe Hutbe** adlı eser 1927'de ilk

346); Daru'l-Fünûn-ı Osmanî Edebiyat Şubesi son sınıf öğrencisi İsmail Sıdkı Efendi Silistre'de 1329H. Ramazan Bayram hutbesini (Eylül 1911) Hamdele ve salveleden sonra Türkçe okumuştur (**Sırat-ı Müstakim**, Aded 163, s. 107-108); İstanbul'da bir mahalle camiinde Mayıs 1913'te Türkçe hutbe okuduğu (**İslâm Dünyası**, Aded 6, s. 88); Daha önce Bayezid'de bir camide Arapça hutbeden sonra Türkçe hutbe okuduğu gibi, şimdi de Kocamustafa Paşa'da başladığı (Aynı Dergi, Aded 10, s. 155); Nihayet bir diğer mahalle camiinde okuduğu hk. (Aynı Dergi, Aded 21, s. 332-333).

37. Alimcan el-İdrisî, **Hutbelere Dair**, Sırat-ı Müstakim, Aded 120 (20 Z. hicce 1328), s. 263 vd.
38. **Daru'l-Hilafet Bab-ı Fetvasının Bir İftası**, İslâm Mecmuası, Yıl 1, Aded 6 (İstanbul 1330), s. 190-191.
39. Mehmet Bulut, **Birinci ve İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Din Eğitimi Din Hizmetleri ve Dinî Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma**, Ankara 1991, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 59 vd. Ayr. bkz. K. Öztürk, **Atatürk'ün TBMM. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, c. II, s. 745.
40. Kemal Aytaç, **G.M.K. Atatürk Din Politikası Üzerine Konuşmalar**, Ankara, 1986, s. 103-105.
41. M. Bulut, A.g.tez, s. 159 vd.
42. Abdülkadir Sezgin, **Cumhuriyet Döneminde Dinî Hayatın Meselelerinin Tarihî Kökenleri**, Ankara, 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 15, 52.

baskısı yapılarak ülke genelinde hutbe dilinin Türkçe olması mümkün oldu⁴³. Dönemin ve Cumhuriyet'in ilk Diyanet İşleri Reisi bu esere yazdığı **Mukaddime**'de yapılanları ve sebeplerini şu ifadelerle özetliyordu: "*Hutbenin tamamın Arapça okunması, hutbelerdeki mev'izalardan müstefid olmak isteyen ve lisan-ı Arabîye vâkıf olmayan müslümanların şu dindârâne emeline imkân vermemektedir. Binaenaleyh hem mezâhib-i âliye-i İslâmiyyeye ve ile'l-yevm müslimîn beyninde carî icmâ-i amelîyyeye muhalefet etmemek, hem de temennî edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin (Zikrullah, salâtü selâm gibi) erkânı müştemil olan kısmı, lisan-ı dinî olan Arabî ile edâ edilerek erkân-ı hutbe tamam olduktan sonra mev'iza kısmının memleketimizde Türkçe okunması, daha doğrusu okunan âyât-ı kerime ve ahâdis-i şerife mealleri Türkçe izah edilmesi muvafık görülmüştür*"⁴⁴.

Balıkesir'de Karesi gazetesi penceresinden aksettiği kadarıyla dinî hayat dediğimizde, üzerinde durmamız gereken bir konu da dinî bayramlardır. Türk-İslâm toplumlarında bayramlara özel önem atfedilmiş, onların sevinç günleri olmaları temin edilmeye çalışılmıştır. Fakat günümüzde de, yer yer gündeme getirildiği üzere, öncelikle hangi günün bayram olduğunun bilinmesi gerekir. Osmanlı dönemine bakıldığında, bayramlar ve kandil gecelerinin, yeni yılın ve Ramazan başlangıcının tesbitinin, üzerinde dikkatle durulan konulardan biri olduğu görülür. Burada karşımıza hilâlin görülmesi, **r ü ' y e t - i h i l â l** konusu çıkar. Bu Arapça kelime, atalarımızın dinî yönlerinin kuvvetini göstermesi bakımından dikkate değerdir ki, Araplardan çok Türkler arasında umumîleşmiş ve hayatımızın bütününe nüfuz ederek bayrağımızda simgeleşmiştir.

A s r - ı S a â d e t'te ve daha sonraki dönemlerde, Kur'ân'la Hz. Peygamber'in hadislerinin gereği olarak, hilâlin görülmesi ve buna göre ayların başlatılması, mubarek günlerle gecelerin tesbiti uygulaması yapılmıştır. Daha sonra gelişen Astronomi bilgisiyle ve fukuhanın fetvasıyla, hesaplara itibar edilmiş, bunun için namaz vakitlerini belirlemek üzere muvakkitler tayin edilerek, camilerin yanında **m u v a k k i t h a n e l e r** oluşturulmuş, kamerî ayların hilâllerini bildiren **g u r r e n â m e l e r** tanzim olunmuşsa da, Ramazan ve Şevval hilâllerinin tayinleri konusunda, hesaplardan ziyade rü'yetle isbat hususunda ısrar edilmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar bu hususda, devletin görevlendirdiği râsıt veya sıra-

43. Diyanet İşleri Riyaseti'nin 3 numaralı yayını olarak neşredilen **Türkçe Hutbe** (İstanbul 1345/1927) o dönemdeki reis **Rifat Efendi**'nin bir **Mukaddime**'siyle çıkmış, hutbelerin yazarı kaydedilmemiştir. Ertesi yıl aynı şekilde bir defa daha basılan bu kitap 51 hutbeyi içerir. Bu iki yayında da yazar adı gösterilmemiştir. Eserin üçüncü baskısı **Yeni Hutbelerim** (İstanbul 1355/1936-1937), iki cilt halinde 72+79: 151 hutbeyi içerir ve yazarının **Ahmed Hamdi Akseki** olduğu açıkça gösterilir. Ayr. bkz. G. Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, çev: Hayrullah Örs, Ankara, 1972, s. 43 vd.; Osman N. Ergin, **Türk Marif Tarihi**, İstanbul, 1977, c., V. s. 1939-1947; Abdullah Manaz, **Atatürk Reformları ve İslâm**, İzmir, 1995, s. 205-210.

44. **Türkçe Hutbe**, İstanbul, 1928, s. 5-6.

dan müslüman vatandaşın başlayıp kadı, Şeyhülislâm, Sadrazam ve Pa-dışaha kadar ulaşan bir zincir devreye sokulmuştur. Şayet Ramazan hilâli görülemediyse, bu takdirde de Şaban ayının otuz gün olduğu, **tekmîl-i selâsîn** düşüncesine itibar edilerek daha sonra Ramazan başlatılmıştır. Günümüzün gelişmiş teknik bilgilerinden istifadeye alışmış ve sonuç itibarıyla çok uzun yıllardan sonra bile, Ramazanın hangi gün başlayıp, hangi gün bayram olacağını bilen sade müslümanına anlatılması güç olan bu uygulamada, tabiatıyla her zaman, akşam namazından sonra Ramazan başladığı, dolayısıyla hemen bu yatsı namazından sonra teravihin, ertesi gün de farz orucun başladığı topluma duyurulamayabilirdi. Hatta ertesi günü güneş doğduktan sonra Ramazan olduğu ilan edildiği gibi, daha karışık bazı durumlar da ortaya çıkabilirdi⁴⁵. Bunun küçük bir örneğinin 1334/1916 Ramazanında Balıkesir’de de yaşandığını Karesi gazetesinden öğreniyoruz. Gazetenin bu konudaki kaydını aynen veriyoruz: “*Bayram ne gün? Geçenlerde İzmir’den celbolunan ilâm-ı şer’îye göre Ramazan-ı şerifin gurreesi Cumartesi gününden sabit olduğu anlaşılmıştır. Şu halde tekmîl-i selâsîn itibarıyla bayram yarından sonra (yani pazartesi günü) olacaktır. Şayet bu akşam [hilâl] görülebilirse bayramın yarınki pazar günü olması da muhtemeldir*”⁴⁶. Nitekim gazete de normalde Pazartesi günleri yayınlandığı halde, ya o gün veya pazar günü bayram olmasının muhtemel bulunması dolayısıyla bu sayısını, daha önceden Cumartesi’den çıkarmış ve bu durumu da ayrıca kaydetmiştir.

Karesi sütunlarında Ramazan ve Bayramla ilgili başka bir takım yayınlar da dikkati çekmektedir. Nitekim 1916 Ramazanda **f i t r e** miktarları şu şekildedir:

45. Musa Kâzım Efendi’nin Şeyhülislâmlığı döneminde bizzat onun huzurunda böyle bir duruma şahit olduğunu Kamil Miras (**Ramazan Musahabeleri**, İstanbul, 1949, s. 7-8) anlatmaktadır. Buna göre Şeyhülislâm’a iftara giden K. Miras, iftar sonrasında İstanbul Kadısıyla Fetva Emininin gelerek Şeyhülislâma bir şahidin Şevval hilâlini gördüğünü söylediğini, dolayısıyla ertesi günü bayram yapmanın gerektiğini bildirdiler. Fakat Ramazan başlangıcı da tekmîl-i selâsîn ile olduğundan, bu durumda oruç süresi 28 gün oluyordu. Şeyhülislâm hiddetlendi ve “*Bu adamın şahâdetini kabul etmeyin. Sonra tarih Musa Kâzım Şeyhülislâmlığında Ramazanı 28’e indirdi diye kaydeder*” demiştir. Ayr. bkz. M. Özgü Aras, **Ramazan Orucunun Hilâl ve Kamerî Sene ile Emredilmesindeki Hikmetler**, Erzurum Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı 1973, s. 39-44. 1247/1832 Ramazanı ve Bayramıyla ilgili enteresan bir örnek için bkz. **Takvim-i Vekayi**, Aded 15, 17 Ramazan 1247. Bu konunun Osmanlı dönemindeki durumu ileride daha geniş olarak ve Arşiv kaynaklarına dayanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.
46. **Karesi**, Nr. 14-118, 28 Ramazan 1334. Gerçekten de Balıkesir’de 1916 Ramazan Bayramı 31 Temmuz Pazartesi günü olarak kabul edilmiştir. **Karesi**, Nr. 15-119, 8 Şevval 1334. Balıkesir’de 1333 H./1915 Ramazan’ının “tekmîl-i selâsîn” itibarıyla 14 Temmuz Çarşamba günü başlatıldığı hakkında bkz. **Karesi**, Nr. 13-65, 7 Ramazan 1333. 1917 Ramazan Bayramına Şevval hilâli Cuma gecesi kasabamızın birçok yerinden görüldüğünden Cuma günü Bayramı yapıldı. **Karesi**, Nr. 12-168, 10 Şevval 1335.

Buğdaydan	8 guruş	20 para
Arpadan	13 guruş	-- para
Üzümden	20 guruş	-- para. ⁴⁷

Karesi, bayramdan önceki son sayısında bayram namazı vaktini ilan ederken, aynı zamanda müslümanların Ramazan Bayramlarını da tebrik ediyor⁴⁸. Daha sonraki sayısında da resmî **bayramlaşma (muâyede)** törenini anlatıyor⁴⁹. Bayramlaşmanın yapıldığı, bayramın birinci günü, herhalde uğuruna inanılarak, **Kelektarla** diye adlandırılan mahalde **Daru'l-Muallimin** binasının temeli, ileri gelenlerin iştirakiyle ve kurbanlar kesilerek atılıyor. Törende şehrin müftüsü tarafından güzel bir dua da yapılıyor. Bu vesile ile Karesi gazetesinin Ramazan dolayısıyla bir kısım dinî içerikli makaleye sütunlarında yer verdiğini de belirtmemiz gerekir. Örnek: Hasan Basri (Çantay)'nin İhtikâr, V. Nazmi'nin Ramazan, Abdullah Es'ad'ın Bir Hadis-i Şerif'i v.b.⁵⁰.

Bilindiği gibi müslümanların biri Ramazan ve diğeri de Kurban olmak üzere iki dinî bayramları vardır. Ramazan ayı ve onu takip eden bayramın Karesi sütunlarına akislerini yukarıda değerlendirdik. Karesi'de Kurban bayramı da, bayramın hangi gün olduğunun tesbiti ve resmî bayramlaşma töreninin yapılışı olarak geçmiş bulunuyor. Buna göre Zilhicce ayının ilk günü Cuma olup, 10 Zilhicce Kurban bayramı olacağına göre, bir hafta sonraki Cumartesi arafe, Pazar günü de (8 Ekim 1916) bayram olmuştur. Bayramın birinci günü namazdan sonra, Hükümet binasında Mutasarrıfın katıldığı resmî bayramlaşma töreni icra edilmiş, katılanlara ikramda bulunulmuştur⁵¹.

Ülkemizde, birçok İslâm ülkesinde de olduğu gibi, halen **Mevlud**, **Regaib**, **Mirac**, **Berat** kandilleriyle **Kadir gecesine** özel bir önem atfedilir. Bu geceler manevî hayatımızın muhasebesinin yapılmaya çalışıldığı, daha iyiye, güzele; Yüce Yaratıcı'nın rızasına ulaşmaya gayret edildiği zaman dilimleri olarak değerlendirilirler⁵². O gecelerde Balıkesir camileri ve mineraleri ışıklandırılmış, imkânlar ölçüsünde manevî hayatlar güzelliklerle doldurulmaya çalışılmıştır. **Beraat** kandili gecesine (16 Haziran 1916) **Zağnos Mehmed Paşa Camii**'nde askerler tarafından kalabalık bir cemaatin iştirakiyle **Mevlut** okunarak, savabı şühedânın ruhlarına gönderilmiştir. Bu vesile ile bizim, işaret etmeden geçmek istemediğimiz bir nokta da Karesi gazetesinde kandil geceleriyle ilgili duyuru ve kutlamalardaki duygu zenginliğiyle, dildeki sadeliktir⁵³.

47. **Karesi**, Nr. 13-117, 23 Ramazan 1334.

48. **Karesi**, Nr. 14-118, 28 Ramazan 1334.

49. **Karesi**, Nr. 15-119, 8 Şevval 1334.

50. **Karesi**, 13-117 ve 14-118 numaralı sayılar, Ramazan 1334.

51. **Karesi**, Nr. 24-128, 18 Z. hicce 1334. **Karesi**'nin bir önceki sayısı 5 Z. hicce'de çıkmış, gazete arada çıkması gereken sayısını bu defa Bayram dolayısıyla iptal etmiştir.

52. **Karesi**, Nr. 4-108, 12 Recep 1334; Nr. 7-111, 4 Şaban 1334; Nr. 9-113, 18 Şaban 1334.

53. Örnekleri için bkz. **EK II**. Diğer örnekler: Nr. 3-159, 29 Recep 1335; Nr. 6-162, 20 Şaban 1335. Velâdet Kandilinin ilçelerde kutlanışına bir örnek olarak 7 Ağustos

Bilindiği gibi yardımlaşma, dinimizin büyük önem verdiği konulardan biridir. İslâma göre müslüman toplumu bir vücut gibidir ve bu vücudun en küçük azasının sağlığı, bütün vücut açısından önemlidir. Bu önemi iyi kavrayan müslümanlar, çeşitlerini saymak bile bu çalışmanın sınırlarını zorlayacak, hayatın her alanını kaplayan yardımlaşma kurumları oluşturmuşlardır. Bizim incelediğimiz 1916-1917 yılları da Balıkesir için sıkıntılı senelerdir. Yakın ve uzak geçmişten beri Balıkesir ülkenin terk edilen yörelerinden, Kafkaslardan, Rumeliden önemli göçler almıştır. Şimdi de Birinci Dünya Savaşı'nın, çok yakınında cereyan eden Çanakale savaşlarının tesirlerini derinden hissetmektedir. Bu durum Balıkesir'de ne gibi gelişmelere neden olmuştur? Karesi gazetesinde bu konuda da ilginç bilgiler bulmaktayız.

Y e t i m (çoğulu e y t â m)'ler her dönemde müslümanların şefkat kanatlarını üzerlerinde hissetmişlerdir. Bir yazımızda **Mithat Paşa**'nın müslüman-olan olmayan ayırımı yapmaksızın, bütün yetim çocukları içeren, ilkini 1864 başlarında Niş'te kurduğu **İ s l a h h â n e l e r** den bahsetmişik⁵⁴. Yetim, güçsüz çocuklar için bu sırada Balıkesir'de gerçekleştirilen bir faaliyeti de, dinî hayat içerisinde özlü bir biçimde değerlendirmek isteriz.

Edremit kaymakamı **Hicabî Bey**, kaza dahilinde asker, şehit, kimse-siz ve fakir ailelerin çektikleri sıkıntıya ve özellikle bunların çocuklarının sıkıntılarına bir çare bulunması hedefine yönelik olarak çalışacak bir komisyon kurmuştur. Hemen çalışmaya başlayan komisyon bir miktar para toplamıştır⁵⁵. Karesi gazetesinin 37-141 sayılı ve 21 R. evvel 1335/15 Ocak 1917 tarihli nüshasında **Pek Hayırlı Bir İş** başlığıyla yer alan makalede bu alanda daha sonraki gelişmeler ele alınıyordu. Buna göre; Şehit çocuklarını bakımları ve ileriki hayatlarına yetiştirilmeleri, ülke halkının tamamına düşen önemli bir görevdir. Yurdumuzun birçok yerinde bu alanda değişik teşkilâtlar oluşturulmuştur. Balıkesir'in bu sahadaki eksikliği de **Edremit Kaymakamı Hicabî Bey**'in girişimi ile giderilme yoluna girmiştir. Hicabî Bey'in kendisinin 25 lira vererek başlattığı bu hayırlı işe, kaza ahalisinin imkânları müsait olanları büyük bir istekle katılmışlar ve ilk anda 391 lira toplanmıştır. Ayrıca yılda 153 lira da aidât toplanması taahhüt altına alınmıştır. Kısa sürede toplanan ve teahhüt edilen miktar-

1332'de Gönen'den gönderilen ve Karesi sütunlarında yer alan bir haberi görüyoruz. Buna göre; Bu mubarek günde saat beşte (ezanî saat) ileri gelen memurlar, ulemâ, eşraf, kasabanın önde gelen diğer insanları, kalabalık bir halk topluluğu ve öğrenciler Hükümete gelmişler, burada duâlar yapılmış, hayırlı olması dileğiyle yenilenen Gazhane binası bugün açılmış, Yıldırım Nümune Mektebi'nin eksikliklerinin giderilmesi yolunda geniş bir tamirâta başlanmıştır. **Karesi**, Nr. 18-122, 29 Şevval 1334.

54. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar**, XII. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1995, s. 45, 54; Ayr. bkz. M. Hüdai Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, Ankara, 1992, s. 166 vd.; İbrahim Ateş, **Bursa'da İnegöllü Saffet Beyin Yaptığı Dullarevi**, XII. Vakıf Haftası Kitabı, s. 25-40.

55. **Karesi**, Nr. 29-133, 23 Muharrem 1335.

ların 1000'er liraya ulaşacağına kuvvetle inanılmaktadır. Karesi gazetesi ilk haber olarak duyurduğu bu girişim dolayısıyla, **Sancak Mutasarrıfı Süreyya Bey**'in bu hamiyet sahiplerine teşekkürlerine de yer vermektedir. Bu hayırlı teşebbüs daha sonra da gelişmiş ve uğurlu olması dileğiyle Mevlud Kandili günü, 26 Ocak 1918'de Edremit'te tamir edilerek hazırlanan Aziziye İbtidâisi'nde, bir yatılı **Yetim Yuvası (Darul-Eytâm)** açılmıştır. Bu münasebetle çok duygulu bir dören de yapılmıştır⁵⁶.

Balikesir'de yetim çocuklarla ilgili yapılanlar bundan ibaret değildir. Daha önce de **Sancak İdare-i Hususiye'si Balya Maden Kumpanyası**'nda sancak kazalarından 30 yetim-kimsesiz çocuğun elektrikçilik, demircilik, doğramacılık ve diğer bir kısım sanatlarda yetiştirilme imkânlarını sağlamıştır⁵⁷.

Bu dönemde Balikesir'de gerek muhacirler ve gerekse bir kısım yerli halk arasında geçim sıkıntısının sürmekte olduğu görülüyor. Kış iyice bastırıldığında bu güçsüzlerin durumu daha da sıkıntılı bir hal almıştır. Bunun üzerine ihtiyaç sahiplerine hiç değilse bir sıcak yemek temin etmenin yolları aranmaya başlanmıştır⁵⁸. Bu iş için **İt'âm-ı Fekarâ Komisyonu** oluşturulmuş ve gelişen çalışmalar neticesinde 9 Mart 1917 cuma gününden itibaren şehrin üç yerinde sıcak yemek dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Karesi yayınladığı dikkat çekici bir ilanla Balikesir'lileri bu çalışmalara maddî ve manevî imkânları ile katılmaya davet etmiştir⁵⁹. 25 C. evvel 1335/19 Mart 1917 tarihli (Nr. 46-150) Karesi'den öğrendiğimize göre, kısa sürede gelişen yemek dağıtım faaliyeti, Balikesir'de günde 3000 kişiye ulaşmış, Edremit'te 1800'ü bulmuştur. Sancağın diğer merkezlerinin de bu faaliyete katılmaları beklenmektedir. Bu hayırlı hizmet zaman içerisinde daha da düzenli bir şekilde sokulmuştur. Nitekim 49-153 numaralı Karesi (16 C. âhir 1335) bu konuda geniş bir makale yayınlamış ve örnek olması dileğiyle, hem yardım yapanların isim ve yardım miktarlarını, hem de gün gün dağıtılan yemek miktarını göstermiştir. Buna göre; Günlük yemek alanların sayısı 3245'e ulaşmıştır. Bu hayır işinde herkes üzerine düşeni yapmıştır. Nitekim **Edremit Posta Sürücüsü Kadir Ağa** 3245 kişinin tamamına bir gün nohutlu bulgur pilavı pişirtirmiş ve bizzat kendi eliyle tevzî etmiştir. Yemek alan sayısı 3500'e ulaştığında Komutan **Hamdi Bey** bir vagon dolusu odun temin ederek bu faaliyete katılmıştır. Gazetede diğer hamiyet sahiplerinin de isimleri yer almaktadır⁶⁰. Balikesir'de bu sırada müşterek katkılarla oluşan yalnız bu hizmetler değildir. **Okuma Yurdu, Misafir Odası, Nümune Mektebi Kütüphanesi**'ni de bu arada saymak gerekir.

56. Karesi, Nr. 36-162, 7 R. âhir 1336.

57. Karesi, Nr. 1-105, 21 C. âhir 1332.

58. Karesi, Nr. 42-146, 26 R. âhir 1335/19 Şubat 1917. Gazete yemek dağıtımının birkaç gün içinde gerçekleşebileceğini ifade ediyor.

59. Karesi, Nr. 45-149, 18 C. evvel 1335.

60. Karesi, Nr. 50-154, 23 C. âhir 1335.

Karesi gazetesinin 46-150 numaralı sayısında yer alan bir haber ise, hem o sıradaki sosyal hayatı ve hem de, yardımlaşmanın temini için her fırsatın değerlendirildiğini göstermesi bakımından enteresandır. **Muta-sarrıf Süreyya Bey**'in nezaretinde 20 Nisanda **Koşu Çınarı** mevkiinde evlâd-ı şühedânın yararına bir at koşusu tertip edilmiştir. Şartnamesinin gazetede geniş biçimde yer aldığı bu koşuda, çeşitli boy atlar yanında, halkı eğlendirecek bir kısım müsabakalar da gerçekleştirilecektir ki, bunlar merkep, yaya, çuval ve yağlı direk müsabakalarıdır⁶¹.

Dinî hayatın bir parçası şeklinde nitelenebilecek olan din eğitimi ve bunun yapıldığı yer olan **medreseler** konusu da Karesi gazetesinde önemli bir yer tutmuştur. Nitekim **Sirefi** imzasıyla yayınlanan iki makalede medreseler oldukça geniş bir tahlile tabi tutulmuştur⁶². Buna göre medreselerin bugün içinde buldukları durum üzüntü verecek derecededir. Bunun sebebi ilim ve fennin medreselerden kalkmasıdır. Fakat medreselerdeki gerilik yalnızca kendilerini ilgilendirmemekte, bütün milleti yakından alâkadar etmektedir. Şimdi Şeyhülislâmlık makamı, medrese programlarını yeniden düzenleyerek İstanbul'daki medreseleri **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** adı altında birleştirmiştir (Ekim 1914). Bunun **tâli** şubeleri taşralarda açılacaktır. Yazar, daha önce de belirttiğimiz gibi bir şubenin de Balıkesir'de açılmasını arzu ediyoruz, diyor. **Sirefi Bey**'in bu temennîsi Balıkesir için 1916-17 ders yılında gerçekleşti⁶³. Biz Karesi'deki bilgiler sayesinde hem Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye'nin Balıkesir şubesini öğreniyoruz, hem de bu medresenin taşradaki bir örneği konusunda şimdiye kadar hiç bir yerde yayınlanmamış orjinal bilgiler ediniyoruz. Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye'nin şubesi olan **Balıkesir Medresesi**'ne kayıt, kabul şartları; **Yağlılarlı-zâde Halil Fevzi Efendi**'nin buraya müdür tayini; 4 Kasım 1916'dan itibaren medresenin tadil edilip hazırlanan Daru'n-Nâfia'da öğretime devam ettiği; Medrese müdürü Halil Fevzi Efendi'nin başarısından dolayı Meşihatça taltifi gibi konular Karesi'de yer almaktadır⁶⁴.

1916-1917 Nisanı arasındaki dönem için Balıkesir'de dinî hayat konusundaki kayıtlarımızı burada kesiyoruz. Bununla birlikte 1915 yılı başına ait bizce enteresan olan bir kaydı da burada son olarak vermeyi uygun bulmaktayız:

61. Gerçekleştiği hk. **Karesi**, Nr. 51-155, 30 C. âhir 1335. Öğrencilerin kır gezisi için bkz. **Karesi**, Nr. 2-158, 22 Receb 1335. **İlkbahar Tenezzühü**.
62. **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi**, Karesi, Nr. 52, 4 C. âhir 1333; Nr. 1-52, 11 C. âhir 1333. Ayr. bkz. **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medarisî Hakkında Nizamnâme**, Karesi Nr. 27-183, 28-184, 29-185, tarih 3, 10, 17 Safer 1336.
63. Bkz. Neşimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 98-100; N. Yazıcı, **Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması**, Belleten, c. LVIII, S. 223 (Ankara Aralık 1994), s. 635-657.
64. Bkz. **Karesi**, Nr. 17-121, 22 Şevval 1334; Nr. 21-125, 19 Z. kâde 1334; Nr. 27-131, 9 Muharrem 1335; Nr. 49-153, 16 C. âhir 1335; Nr. 14-170, 24 Şevval 1335. Medreselerle ilgili diğer haberler: Nr. 2-106, 28 C. âhir 1334; Nr. 41-145, 19 R. âhir 1335.

"Buharî ve Şifâ-i Şerif Hatmi

*Ordumuzun muvaffakiyeti ve şühedâ-yı İslâmiyenin şâdi-i ruhu için ulemâ-ı muhterememiz tarafından Buharî-i Şerîf, Şifâ-i Şerîf kıraat ve hatm edilerek, Cuma günü dahi (1 Ocak 1915) Hoca Ali Cami-i Şerifi'nde büyük bir cemaat huzurunda Müftü Efendi hazretleri tarafından Arapça pek belîğ bir hatim ve muvaffakiyet duası irad edilmiş ve askerlerimizin mansur ve muzaffer ve düşmanlarımızın yakında makhûr ve perişan olmaları duâları da Dergâh-ı İzzet'e ref' ve isâl olunmuştur"*⁶⁵.

Şüphesiz seksen yıl öncesinin Balıkesir'inde dinî hayat bunlardan ibaret değildir. Bizim kaydettiklerimiz yalnızca Karesi gazetesine akse-denlerdir. Bu makale herşeye rağmen, geçmişe bir pencere açma denemesinde bulunduya, bunun nedeni, hem konunun önemi ve hem de araştırmacıların dikkatlerini mahallî tarihin ihmal edilemez kaynaklarından biri olan vilâyet gazetelerine çekme arzusudur.

EK -I- Karesi, Nr. 12-116, 16 Ramazan 1334

"Ramazan Vaazları

Gazetemiz öteden beri Ramazan vaazlarıyla bir hayli uğraşmış, vaazların nasıl verilmesi lâzım geleceğini uzun uzadıya teşrihe çalışmıştı. Bu kere memnûniyetle haber aldık ki, Meşihat-ı Celîle-i İslâmiye'nin tanzim ve irsâl buyurduğu bir vaaz programının ihtivâ ettiği bütün mebâhis Müftü Efendi hazretleri tarafından memleket hocalarına taksim edilerek, bunlar ona göre büyük cami-i şerifte icra-yı vaaza başlamışlardır. Her gün öğleden sonra devam eden bu vaazlar halkın ihtiyacât-ı ruhiyelerine tetâbuk ettiği için Cami-i Kebîr'i büyük bir cemaat ile doldurmaktadır. Ramazan-ı Şerîfin birinci Pazar gününden düne kadar icra edilen ve edilecek olan mevâize ait bahisler ve vaizlerin esâmîsini mübeyyin cetvel suretini ber-vech-i zîr nakl ve derc ediyoruz. Cenab-ı Hak muvaffakiyet ve hüsn-i tesir ihsan buyursun, âmîn.

Abdullah Es'ad Efendi: Müskirâtın hürmeti; Gasp ve sirkat; Mekârim-i ahlâk ve netâyici; Atâletin seyyiât ve mazarratı (Ramazan-ı şerifin birinci Pazar gününden beşinci Perşembe gününe kadar takip ve ikmal edilmiştir).

Müftü-zâde Hakkı Efendi: Salât-ı mefrûza; Savm; Hacc; Zekât; Cihad ve esrârı ve hikmetleri (Altıncı Cuma gününden onuncu Salı gününe kadar).

65. Karesi, Nr. 37, 17 Safer 1333.

İbrahim Bâkır Efendi: Vücûd ve vahdet-i Bârî; Sıdk-ı nübüvvet-i Risâlet-penâhî; Din ve imanın menâfi-i dünyeviyye ve uhreviyyesiyle fevâid-i ictimâiyyesi, akâid-i sahîha, din-i İslâm bir din-i fitrîdir; İslâm'da kaza, kader ve tevekkülün hakikatı; Uhuvvet-i diniyye, ittihat ve vifâkın menâfii, iftirakın mefâisidi (Ramazanın 11. Çarşamba gününden dünkü güne kadar devam ve takip edilmiştir).

Sultanî Ulûm-ı Diniyye Muallimi İbrahim Naci Efendi: Kumarın ve lehv ve lu'biyyâtın hüürmeti; Katl-i nefis ve intihar; Tesettür-i nisvân; Meş-veret; Sa'y ve amelîn nazar-ı Şer'de mevkii ve mergûbiyyeti (Bugünden itibaren Ramazan-ı Şerîf'in 20. Cuma gününe kadar).

Müftü-zâde Abdülgafûr Efendi: Ticaretin nazar-ı Şer'de mevkii; Nezâfet ve taharet; Teâvün, adalet, zulümden mücânebet; Takva ve Havfullah; Tevbe ve şerâit-i kabulü (21. Cumartesi 25. Çarşamba).

Abdullah Es'ad Efendi: Sıdk ve istikâmet; Seha ve buhl; Nemîme ve gıybet; Kizb; Taharet-i maddiyye ve maneviyye (26. Perşembe gâye-i Ramazan).

EK -II- Karesi gazetesinden kandil geceleri tebrik örnekleri.

Karesi, Nr. 7-111, 4 Şaban 1334.

"Mubarek Mirac Gecesi: Geçen Pazartesi akşamı Peygamberimiz (SAV) Efendimiz Hazretlerinin şerefle miracı vukubulduğu büyük ve pek hayırlı bir geceye müsâdif idi. O gece bütün camiler ve mineraler ışıklan-dırılmış, müslümanlar Yüce Tanrı'larına, İslâm ve Osmanlı ordu ve donanmasının üstün gelmesi, düşmanlarımızın perişan düşmesi, sevgili pa-dîşahımız efendimiz hazretlerinin ömrü uzun, kılıcı keskin olması için bir çok dilekler ve yakarışlar sunmuşlardır. Ertesi Salı günü de bütün ibtidâî mektepleri tatil edilmiştir".

Karesi, Nr. 12, 19 Şaban 1332.

"Mubarek Berat Gecesi: Çarşamba günü akşamı müslümanların pek büyük tanıdıkları gecelerden beri, Beraat Gecesi idi. O akşam bütün müs-lümanlar camilere dolarak, tenha odalarına kapanarak Ulu Tanrı'dan çok hacetler dilemişler, müslümanlığın eski parlak halini bulması için duâlar etmişler, yalvarmışlar, bütün ibadet evlerini, mineraleri kandillerle ışılatmışlardır. Karesi; Bu mübarek gecenin büyüklükleri hüürmetine, müslümanların o yanık ve pek yanık duâları hüürmetine bütün müslüman ve Osmanlı Ülkesinin, bütün Osmanlılığın selâmet, yücelik, kurtuluş yol-larını bulmasını Tanrı Hazretlerinden ister ve okuyucularına bu pek büyük geceyi öz yüreğinden kutlar".

Karesi, Nr. 41, 16 R. evvel 1333.

“Çarşamba günü akşamı büyük Peygamberimiz (SAV) Efendimiz Hazretlerinin şerefle dünyaya geldiği, kâinâta ışıklar saldığı pek mübarek bir geceye müsâdif idi. Bütün müslümanlar; O büyük Peygamberin dünyalara şeref veren o kutlu ve hayırlı gecesini ibadetle, duâlarla ihya etmişler, mutaassıp ve hain düşmanlarla harp eden büyük müslüman ordularının üstün ve muzaffer olmasını Yüce Tanrı'dan ağlayarak istemişler, kâinatı medeniyet ve adalet ışıklarına gark eden Ulu Peygamberimizin mübarek ruhundan imdad ve yardımlar dilemişlerdir. Gerek Sultanî Mektebi'nde ve gerek Zağnos Paşa Cami-i Şerifi'nde mevlutlar okunmuş, Dergâh-ı Ulûhiyyet'e duâlar sunulmuş, şehitlerimizin ruhları şad edilmiştir.

Müslümanları esirgeyici, koruyucu olan Tanrı'mızın can evimizden kopan bu yalvarışlarımızı, yakarışlarımızı kabul ve yüce müslüman âlemini pek yakın bir zamanda büyük büyük muzafferiyetlere nâil etmesini tekrar tekrar diler ve isteriz”.